

ERDÉLYI MÚZEUM

XVIII. kötet.

1901.

IV. füzet.

A kolozsvári boszorkányperекről.¹

A mai korban a művelt közönség között is aránylag kevesen adnak magoknak számot arról, hogy a mult századok gondolat- és érzelem világában mily nagy tért foglalt el mindenféle babona; s hogy a különböző babonáknak legvésecebb összeesomósodása a boszorkányhitben, mily égbekiáltó igazságtalanságokat idézett elő, azon szerenesétleneknek, kikre rálátták, hogy boszorkányok, üldözése és rémítő tűzhalállal való kivégzése által.

Azok, a kik a német, francia, angol culturtörténeti munkák iránt érdeklődtek, tudják azt, hogy a középkorban, de mindinkább növekedően főleg a XVI. és XVII. században mint egy borzasztó járvány, úgy dühöngött a boszorkány üldözési mánia, százezrekre, sőt egész Európát s az egész időszakot tekintve, milliókra menő áldozatot ragadva el.

Ez állítással megdöbbenést s tán hitetlen mosolyt is kel tettem fel. Felolvasásom keretében nem adhatom elő részletesen mind azon borzalmas dolgokat, melyek állításomat teljesen igazolják. Csak néhány összefüggés nélküli teljesen hiteles adatot sorolok fel.

A nagy mérvű járványszerű üldözések legkorábban Frankhon ban jelentkeznek, de ott is szüntek leghamarább meg. Innen csak pár példát.

Carcassonban 1320 és 1350 között 400 bűbájosra mondtak ítéletet s ezeknek több mint felét elégették. Ugyan ez időben Toulouseban 600 per folyt le, több mint 400 máglya halálraitélttel. S ez csak 30 év és csak két város.

A 16-ik század híres hugenotta tudósa, Beza Teodor szemére lobbantja a francia főtörvénszékeknek, hogy nem elég buzgó hévvel pusztítják a boszorkányokat, erre a katolikus Florimond de Remond tagadja a lanyhaságot, arra hivatkozva, hogy ő saját maga,

¹ Felolvasás az Erd. Muz. egylet tört. szako. márcz. ülésén.

mint egyik főtörvényszék tanácsosa sok száz boszorkányt ítelt tűzhalálra. Hasonló elismert tekintély de Lanere, ő is egyik tanácsosa volt a bordeauai parlamentnek és mint egy kiküldött bizottság elnöke járt el a boszorkányok ellen IV. Henriknek a francziák lovagias nagy királyának uralkodása végső éveiben. Ő a Bask földön Bearnban és Labourde vidékén néhány év alatt sok ezer boszorkányt égettetett el, s ezekről s a mit e perekben tapasztalt, a világ okulására két könyvben számol be, melyek 1612-ben, tehát már a francziák klasszikus százada hajnalán jelentek meg.

Lotharingiában Remy Miklós boszorkány üldözési biztos 1697-ben megjelent munkájában dicsekszik, hogy 15 év alatt 900 boszorkányt égettetett el.

A Sléziában fekvő kis Neisse hercezségben a XVII. század közepén 9 év alatt állítólag 1000-en pusztultak el tűzhalállal.

A fuldai nem nagy apátság területén 1603-tól kezdve, 3 éven át 205 máglya gyúlt ki.

A trieri püspökség területén 1587-től kezdve, 7 éven át csak a Trierhez legközelebbi 20 faluból 380 boszorkányt ítéltek el.

A bambergi püspökség területén egy püspöki jóváhagyással 1659-ben kiadott könyvecske tanúsítása szerint, maga a püspök 600 személyt ítelt tűzhalálra.

Strassburg vidékén a XVII. század első éveiben 5000 embert égettek el.

Angliában és Skóciában főleg a puritánok üldözték ádáz fanatizmussal a boszorkányokat, bár az üldözések nem voltak épp oly tömegesek, mint Németország és Franciaország némely vidékén.

Lapokon keresztül lehetne e rémes felsorolást folytatni. Olaszország, Spanyolország, Skandinávia, sőt az akkortájt megalapított amerikai angol gyarmatok is sok példát szolgáltatnának.

Ezekből bőven meggyőződhetek, hogy a boszorkányperek a középkor és az újkor kezdetének cultur-történetében fontos szerepet játszanak.

Nálunk még nincs a nyilvánosság előtt tudományos munka, mely behatóan foglalkozna e kérdéssel, azért nem tehetem, hogy mindjárt in medias res a kolozsvári perek elemzésére térjek át: kénytelen vagyok előbb bizonyos fogalmakat lehetőleg röviden tisztázni.

Az a bit, hogy oly egyének léteznek, kik természetfölötti

hatalommal bírnak és elhaltak szellemeinek, vagy dämonoknak, istenségeknek segélyével, vagy pedig titkos tudományok erejénél fogva embereket, állatokat gyógyíthatnak és megronthatnak, sőt meg is ölhetnek, sőt viharokat, vagy aszályt idézhetnek elő, egész mezők termékenységét elvehetik, vagy fokozhatják, rejtett titkokat tudnak s a jövődöket kijelenthetik, a föld összes népeinél, minden időn keresztül meg volt.

E hit csak is másfél századdal ezelőtt, a legcivilizáltabb nemzetek legműveltebb felső rétegeiben vesztette el erejét, de még ezen nemzeteknél is a nép alsóbb rétegeinél mindenféle kuruzslásba, babonába vetett hit, sőt alig enyhítve a kifejtett boszorkányhit is, még ma is él.

Az ilyen varázserővel bíró egyéneket nevezte nálunk a nép boszorkányoknak. Ily ősrégi általános értelemben a boszorkány fogalom azonos a bűbájós kuruzsló-varázsló fogalommal; rokon a samannal, a vad- és félvad népek varázssorvosaisal, a pogány népek papnőivel és a táltossal. Ilyen varázslók iránt a vad népek a tisztelet és gyűlölködő félelemnek vegyületekkel viseltetnek.

Afrikában még jelenleg is százanként, sőt ezrenként égetnek boszorkányokat. Egy nagytekintélyű utazó azt állítja, hogy a varázslóktól való rettegés és azok hegyetlen üldözése még a rabszolgakereskedésnél is nagyobb átká tartományoknak. Ez állítás tán túlzott, de jellemző a baj rémes nagy voltára.

Ausztráliában is minden oly halált, vagy betegséget, melynek nem külerőszak, vagy aggkor az oka, rossz szellemek, vagy ellenségek művének tulajdonítják. Ily esetekben a szenvedő fél varázslók segítségét veszi igénybe. Először is megtudni, ki okozta a bajt s aztán, ha betegség: gyógyulást, ha halál: bosszút ily úton keresnek. De jajannak, kiről hiszik, hogy a bajt okozta, azt ha csak lehet, megölik.

A legprimitívebb népektől kezdődőleg mindenütt és a középkor első századaiban közép Európában is ezen ősi hit a varázslók, kuruzslók hatalmáról fentartotta magát, nem is azért bántották őket eo ipso, hogy varázslók; hanem bántották, ha ártottak olyanoknak, kik fel mertek ellenök lépni.

De a varázsló, kuruzsló, bűbájós boszorkány ezen ősrégi fogalmán kívül a középkorban, közép Európában egy egész különleges boszorkány fogalom fejlődött ki.

Mint hogy ezen boszorkányhit volt az, a mely azt a sok borzalmat idézete elő, melyeket előbb vázoltam, mert e fogalom az, melyet azon számtalan munka tárgyal, melyek századokon keresztül e témáról írtak; mert nálunk is a XVIII. század pereinek egy része e fogalom alapján áll: azon hit van elterjedve, mintha a mi boszorkány pereink is a közép európaiakhoz teljesen hasonlóknak eljárás tekintetében is, abban is a mit a bírák s némelyek véleménye szerint, magok a boszorkányok is saját magokról hittek.

Meg fogjuk látni, e vélemény mennyire változtatandó meg.

A középkori keresztényhitben rendkívüli szerepet játszott az ördög fogalma. Minden szerencsétlenséget, bűnt, gonoszságot, neki tulajdonítottak. A purgatorium s a pokol lángjai inkább betöltik a nép fantáziáját, mint a menyország boldogsága. Az ördög aprádonként a nép hitében az Isten vetélytársa lett, s öntudatlanul egy dualistikus világfelfogás kezdett kifejlődni.

A középkorban kifejlett hit szerint a boszorkányok egyenesen az Isten vetélytársának az ördögnek voltak szolgálói. Az ördöggel, vagy kifejezetten, vagy hallgatagon, de szerződést paktumot kötöttek. Az istent és egyházát megtagadták, az ördög szolgálatában betegségeket, halált, viharokat, aszályt okoztak. Időközönként aztán nagy boszorkány gyűléseken, a sabbathokon megjelentek, itt az ördög trónolt s undok szertartások közt mutatták be neki a boszorkányok hódolatukat, aztán bűnös dőzsölés, táncz, itt elmondhatatlan jeletetek következtek. E sabbathok többnyire a vidék legtekintélyesebb hegykupján tartattak. A boszorkányok a levegőn át, seprűkön, vilákon stb. repültek oda. A boszorkányoknak voltak bizonyos ismerető jelei is. A paktum után őket az ördög megjegyezte, ezt a jelt nevezték stigmának és a boszorkányperekben e stigmát keresték s a testen talált szömölesöket, anyajegyeket, kivált, ha tűszurásra azon hely érzéketlennek mutatkozott, tartották annak.

Ezen röviden vázolt fogalom körben leglényegesebb az ördöggel kötött paktum és a sabbathok látogatása volt.

A mi magát az eljárást illeti, az korok és országok szerint nagyon különbözött. Mindenütt azonban, hol az üldözési mánia nagy fokra hágott a legkөрmönfontabb módon igyekeztek a vádlottakat vallomásra bírni s ezt irtózatossággal, kegyetlenséggel alkalmazott kínvallatások a tortura által többnyire el is érték.

A közép európai perekről úgy hiszem eleget mondtam arra a czélra, hogy most már főtárgyamra áttérjek. Lássuk részletesebben a mult századokban itt Kolozsvárt folytatott pereket, vessünk aztán egy tekintetet a Magyarország többi részeiben történetekre is, s figyeljük meg miben egyeznek, miben különböznek a mi pereink a közép Europaiaktól.

Kolozsvár városa levéltárában összesen 38 boszorkányperre találtam. A legrégebb perek 1565-beliek a XVI. század végéig tehát 35 év alatt 19 eset mutatható ki. 13 asszonyt elégettek, 6 esetben csak a tanukihallgatás töredéke van meg, ítélet nincs. Az egész 17-ik századból 19 per maradt ránk, nagyon hiányosan. Ezek közül csak egy esetről bizonyos, hogy máglyával végződött. 6 esetben a bűnös a városból kiűzetett, kitiltatott. 1 kalodára lett ítélve, 4 esetben az ítélet úgy szólt, hogy ő és még két, az ő ártatlanságáról teljesen meggyőződött, jó hitelű, kifogástalan egyén együttesen esküdjenek meg, hogy azon bűnöket, melyekkel terhelték, nem követte el. Ezt nevezték tisztító eskünek; a középkori jogszolgáltatásban általános volt. Hogy Kolozsvárt még a 17-ik század végefeleig alkalmazták, egyik figyelemreméltó sajátsága jogszolgáltatásunknak. Ezen eseteken kívül még van 7 pertöredék, hol az ítélet hiányzik.

Ezeket a kolozsvári levéltárban talált pereket kivül van még a budapesti Nemzeti Múzeum kézírattárában egy per, mely 1733 és 1734-ben Kolozsvár város birosága előtt folyt. Erről bő tanukihallgatási jegyzőkönyvek maradtak fenn, de az ítélet, valamint egyéb periratok hiányoznak. Most térjünk vissza a 16-ik századi perekhez s elemezzük azokat részletesebben.

1565-nél régebb pert nem találtam és merem állítani, hogy egyáltalában magyar boszorkányper ennél korábbi még eddig felfedve nincs.

De határozottan állítom, hogy annak egyedüli oka, mert a törvényszékeknek nem maradtak fenn régebb jegyzőkönyvei. Hiszen már az 1565-iki per ítéletében világosan áll: ad solitum locum educatur, tehát már volt megszokott helye az elégetésnek. Még pedig ez Kolozsvárt a Nádas mellett volt.

Nézzük most kissé közelebbről azon vádakat, melyek sulya elég volt a tűzhalál kimondására.

1565. az első áldozat Boczi Klára baba volt. Grúz Péter

nevű vagyonos szabómester emelt ellene vádat. Itt meg kell jegyeznünk, hogy e legkorábbi perek mind magán vádlók panaszai alapján indítottak meg. Később is, midőn már a hatóság által indíttatnak meg a perek, akkor is még egy része magánvádron alapúl.

A vád felvételéről a „Causa levata“ jegyzőkönyv úgy ebben, mint a többi perben hiányzik, de tudjuk mi történt. Mind két fél felszólított tanukat állítani. E tanukihallgatási jegyzőkönyvek bűzád maradtak bár hézagosan meg.

Hallgassuk a vádló tanuit.

Egyik tanu a mezőről jött haza, ahhoz így szólott: miért nem mondtad, hogy vetni akarsz, oly ígékre tanítottalak volna, hogy között semmiféle gyom nem nőhetett volna.

Egy tanu másoktól hallotta, azon dicselkedését: Ha a bírónak csak ruháját érinti meg, a bíró nem képes őt soha elítélni.

Több nőnek azt állította, képes nekik magtalanságot, vagy gyermekbőséget okozni. Azzal is dicselkedett: ha akarja egyes gyermek, ha akarja ikrek születnek. Mondta, hogy Szócs Gáspár csak azon nőt veheti el, kit ő akar. Sikeres gyógyításaival is dicselkedett. Ajánlkozott, hívják őt bábának, különben meghal a gyermek.

Nagyon hihető, hogy ő ezeket mind csakugyan mondta, de mi ebből csak azt látjuk, hogy egy szélhámoskodó szószátyár és ropant vigyázatlan volt. De a bírák meg voltak győződve, hogy képes is mindezt elkövetni.

Nézzük a többi vádat.

Egy embert a piacon 3-szor megkerült, s az másnap súlyos beteg lett.

Egy gyermeknek fáj a lába, a szülők felkeresik Klárát, adjon valami kenőcsöt, ígérnek egy garast, annyiért nem megy hozzájok, de kenőcsöt ad. Azt alkalmazzák s a gyermek elpusztúl.

Egyszer tanuk házához jön, rövid idővel eltávózása után gyermeköknek összegöresösödött a keze. A férfi kivont szablyával ront Klárára, az megrémül s meggyógyítja a gyermeket és esküdjözik, hogy nem az ördög segítségével, hanem istenes ígék rámondásával gyógyított. A gyermeknek pedig azt mondta: Ezt a *szép asszonyok* (pulere mulieres) okozták, mert apád mindig fenyegeti őket.

A *szép asszonyok*, némely vidéken, például Háromszék megyében ma is élő néphit szerint, közép helyet foglalnak el a jótékony-

tündérek és az ártalmas boszorkányok közt. A híres szegedi boszorkányperekben is említetnek.

Egy nő jön haza Monostorról, kíséretet kezd két nagy kutya, mire a kis ajtó sánczához ér, a két kutya disznóvá változott. Ölnyi hosszú lángok csapkodnak szájokból felé, palástja meggyúl és őt a várarkába vetették. Ott azonban a palástja kialszik s a két démon eltűnik.

Azt is beszélte Klára, hogy egykor házába 32 boszorkány — lemur — tánczolt ökörbőrökbe öltözve. Ugy látszott, mintha káposztás-húst ettek volna. Midőn távoztak a káposztáshús undok piszokká vált.

A nemrégiben megégetett boszorkány elítéltetése után Klárát boszorkánynak mondta.

Ezek voltak a vádak.

De érdekesnek tartom még közölni azt, Klára hogy beszélte el, mi módon jutott boszorkányi tudományához.

Ő régebben Nagyváradon tartózkodott egy tudományos ember-nél, hogy vele gyógytassa magát. Házi gazdájának neje meg kedvelte, s így szólott hozzá: „ha akarod, mind azt a tudományt megszerezheted, a mit uram tud“. Ez pedig így történt. A gazda egy kígyót fogott s azt hazahozva megfőzte, valószínűleg bűvös ráolvasások között. A kígyóból a gazda evett s az asszony azt, ami megmarad, titkon Klárának adta. S a mint megette a kígyót, imé megvilágosodának szemei és érzékenyek lettek fülei, a mint az udvarra kilépett; kígyóknak, békáknak, madaraknak, minden állatnak hangját hallotta, akaratát megértette és az erdőkbén, mezőkön levő fák, fűvek is beszélnek hozzá, kínálják magokat, mindegyik mondja: engem erre, engem arra használj.

A gazda pedig, mikor megtudta, hogy a kígyóból evett, előbb nagyon haragudott; aztán erős esküt kellett tennie, hogy 3 évig semmikép nem gyakorolja tudományát. A gazda azután annyira megbékélt, hogy még egy könyvet is adott, mely még most is megvan neki s melyből leányait is tanítja és ha e könyvet a mezőn olvassa, azonnal a fűvek, virágok hozzá beszélni kezdenek. Ezt tehát 1565-ben így hitték. Az én gyermekkoromban egy öreg kolozsvári születésű dajka, egy mesét beszélt és abban is az, a ki megette a kígyó fejét, értette minden állat nyelvét.

Ily meséről Ipolyi is megemlékezik mithológiájában.

Wuttke pedig *Deutsches Volksaberglaube* című munkájában mondja, hogy dél Tirolban a nép hiszi, hogy a ki kígyófejet eszik, minden állattal társalogni tud. A babonák roppant hosszú és szívós életűek s a legtöbb cosmopolita, világpolgár.

Boczi Klára a legnagyobb veszélyt saját maga okozta mérték-telen dicsekedéseivel. Betegségek, sőt egy halál okát is benne keresték, de bővebb indokolás nélkül.

Súlyos veszedelem volt, hogy egy előtte elégetett boszorkány őt is annak mondta. Ennyi elég volt, hogy ez asszonyt tűzhalálra ítéljék.

Ugyanez évből 1565-ből még két tanúkihallgatási jegyzőkönyv maradt meg. Az egyik Gedrud nevű asszonyra vonatkozik, ki ellen szomszédja Néb János lép fel, mint magánvádoló, mert meg van győződve, hogy nejét Gedrud rontotta meg. E szegény nőre is, mint saját magára, a Boczi Klára féktelen rossz szája hozta a bajt. Több tanú állítja, hogy Klára a Nebné betegségét Gedrudnak tulajdonította.

3 tanú a tehenek tejének elvételével s egy tehen elpusztításával vádolja. Az egyik beszéli, hogy beteg tehene kínjában Gedrud udvarára futott s rémítő bögéssel ott pusztult el. A tehenek megbabonázása és betegségek okozása: e két vád az, mely majdnem minden perben előfordul.

A harmadik ez évből fenmaradt perben megint Gruz Péter emel vádat Ruzsa nevű asszony ellen.

Egy szolgáló leánynak megfájul keze, Ruzsa megnézi s azt mondja: te szegény, ez a baj nem neked volt szánva, s bár keze nagyon rossz állapotban volt, nagyon hamar meggyógyítja. Mikor ezért a leánytól 1 frt 25 drt kért s a leány szegénységére hivatkozva ezt sokallotta, Ruzsa felháborodva megfenyegette. A leány keze még azon éjjel újból megromlott.

Ehhez hasonló betegségek miatt rontásokkal vádolják. Egy tanú arra esküszik, hogy ő egy Szamos melletti fűzesből látta, a mint ez a Ruzsa és egy Lakatosné nevű nő, az akkor megáradt mély Szamoson keresztül jöttek a víz felett lebegve egész száraz lábbal. Ő egy odvas fába bújva, ijába nyilat tett s lövöldözött rájuk, de nem volt képes őket eltalálni. Ruzsa pedig így szólott: nyilad haszontalanság, de legjobb, ha ezt egészen elfelejted. Ruzsát is, mint a többit, súlyosan terhelte hogy az előtte kivégzettek, őt társuknak vallották. E vádak alapján Rusát is tűzhalálra ítelték.

De ezen, mint minden akkori ítéletnek, volt egy lényeges kiegészítő része. Megkivántatott, hogy vádlója hetedmagával fejére esküdjék. Quod hec incantatrix lemur et venefica esset ac fastinationem exereuisset.

A mi tehát véglegesen halálra vitte ezen szerenesétleneket, az a közvélemény hatalma volt: szomszédjaiknak, ismerőseiknek bűbájosságokról, boszorkány voltukról való szilárd meggyőződése.

E három peren kívül még a Ruzsa ellen hozott ítélet után e laconicus megjegyzés áll: Ugyanczen ítélet szól a hidelvei asszony ellen is.

Ezután 3 évig semmi nyom. 1568-ban Hagyó Andrásné beperli Bar'a Demeternét, mert az ő róla azt hiesztelte, hogy boszorkány.

Az ilyen rágalalmazási perék nagyon gyakoriak, a kire rámondták, hogy boszorkány, annak sietni kellett, hogy tisztázza magát. Mert ennek elmulasztása nagyon terhelő körülménynek lett beszámítva, ha később őt boszorkányságért be találták perelni.

Pedig az ily per megindítása veszélylyel járt, ha alperes nem vonta vissza, nem tagadta állítását, hanem annak igaz volta bebizonyítására tanúkat állított, kész volt a boszorkányper. Szegény Hagyó Andrásné is úgy járt: ő kezdte meg, mint felperes a pert s a tanúkiballgatások után őt ítélték máglyára. Különben két tanú állítása szerint, már a Szilágyban is tűzhalálra volt ítélve, de rokonainak sikerült őt akkor megszöktetni.

Több tanú Hagyónét a tehenek megbűvölésével vádolja. Látták, midőn Szentgyörgy napján hajnalkor, mielőtt még a csordát kihajtották volna, egy nővérevel kiállottak az utcára és kiáltozták: Bűvösök, bűvösök! az én sajtáromba tej, vaj, piszok a máséba.

1570-ből egy rágalalmazási per esekély töredéke maradt.

1573-ből is egy per-töredék, se eleje, se vége. Csak azt említem meg, hogy a vádlott Fekete Katónak majdnem többet foglalkoznak tisztességtelen könnyelmű magaviseletével, mint bűbájoskodásával. Számos perben az asszony kikapós, rossz magaviselete, jobban terhel, mint bűbáj és kuruzslás.

Az 1574, 1582 és 1583-ből hézagosan fenmaradt perék ösmertetését, nehogy becses figyelmöket kifárasszam, mellőzve elérkezünk az 1584-iki évhez, melyben még több máglyát tudunk megszámlálni, mint 1565-ben.

Ez évből 6 elégetésre szóló ítélet s bő tanúkihallgatási jegyzőkönyvek maradtak ránk.

A míg az eddigi összes perek magánvádlók panaszai alapján indultak meg, 1584-ben már városi ügyészek (procuratores Civitatis) a felperesek.

Ez évben az első vádlott Szabó Kató volt.

A tanúkihallgatásból pár érdekesebb részletet közlök.

Egy leányhoz így szólt: mond meg csak, kit szeretsz és vedd fel a talpa nyomát, megszerzem harmadnapig neked, — mondta; még beszéli a leány, hogy egy legénynek czipellösséből vagy más ruhadarabjából messek egy darabot s az enyém lesz.

Az a hiedelem, hogy ha valakinek talpa nyomát felveszik és megörzik, az hatalmában van annak, ki talpanyomát birja, több vidéken, több perben előfordúl.

Még gyakoribb az a babona, hogy ha valakinek ruhadarabját bizonyos varázsige rámondása mellett főzik, az ellenállhatlanul szerelmes abba, ki ezt teszi.

Erre egy érdekes példa. Midőn a szigorú puritán Bethlen Gábor keményen lépett fel a Báthori Gábor alatt elterjedt botrányok ellen, az 1614-ik erdélyi országgyűlés végzése alapján perek folytak Gábor nővére Báthori Anna, Jósikáné ellen, továbbá — Imrefiné és Dengeleginé ellen, kik Báthori kedvesei voltak, botrányos életök és bűbájoskodásaik miatt. E perben beszéli több tanu, hogy Imrefiné Vinczen egy nagy fazékban egy bűbájoskodó vén asszonynyal főzetett Báthori ruháiból darabokat s a fazékból hangzott hivatatólag: Gábor! Gábor! Gábor! s azután roppant gyorsan tájtéket hányó lovakkal megérkezett Báthori.

Egy tanú Szabó Katóról ezt vallja: Beteg valék, hivatám Katót: hozott egy ijjat és este 8 óraker háromszor bújtatott által rajta. Szöszből csinála valami madzagokat, kin csomók valának a karomra és két lábomra, derekamra köté.“

Az ijj alá bujtatás a babonázásnak egy sajátságos, csak ez egyetlen esetben kimutatható módja, ellenben különböző madzagokon bizonyos csomókat kötni és így kuruzsolni, a bűbájoskodásnak a legelterjedtebb módjai közé tartozik.

Számos más vád is volt ellene, főleg egy Herselné nevű asszony haláláért okolták. A mit azért emlitek, mert egy tanú erre vonat-

közölgés így szól: Küldének engemet Bödre, hogy a nézőtől megtudjam ha embertől volna e Herselné nyavalyája, de mihelyt Néző Ambrus látta a viasszat, mindjárt mondá: ezt Szabó Kató vesztette meg.

Látjuk és még több későbbi perből kimutathatnám, hogy az üldözött boszorkányokon kívül voltak a hatóságoktól nem háborgatott nézők, ezekhez folyamodtak elveszett tárgyak nyomára vezetése és titkok felfedezésére, ők nem gyógyítottak, de mintegy diagnosist adtak: minemű, honnan eredt a baj.

Ezen és még más hasonló vádak következtében, melyeket a bíróság bebizonyítottak tekintett, Szabó Katót tüzháláltra ítelték.

Mintthogy eddigi kutatásaim alapján állithatom, hogy ez a legrégebb halálítélet, mely boszorkányperben magyar nyelven fennmaradt, érdekesnek tartom teljtartalmulag közölni:

1584. 15. Maji Domini Senatores in interrogatione deliberarunt:

Miért hogy az egyik valló azt mondja hűti után, hogy sokszor hallotta ezt Szabó Katától, hogy ő reá az anyáról maradt volna halála után az boszorkányság és attól az boszorkányságot megtanulta; mely vallása tantum facit, hogy boszorkánynak mondja magát. Ez vallásához penig, hogy ő olyan személy volna ilyen dolgai accedálnak és erősítik tudományáról való vallását, hogy Fazakasnétf megfenyegette, hogy esontorkájából kiragadja nyelvét, addig nem nyugszik, mely az szegény asszonyon meg is történt. Megvallja azt is Nyirő Mártonné, miképpen vasárnap megfenyegette szolgáló leányát és más napra virradólag megveszett a lába. Vallják azt is miképpen azt mondta maga felől, hogy ha ő neki fizetnek, avagy háládatlanok nem lesznek, tehát tudományával urat szerzene neki és ha ura volna távol tőlle, meghozhatná Constál az is, hogy a posztó esomóléket ő maga mutatta meg az estállóba, kiből gyanúság vagyon hozzá, hogy ő tette oda is másnak nyavalyájára. Vannak egygyes jámbor keresztények tudománya és gyógyítása ellen való bű-bájossági is; segít az is, hogy azonnal harmadnapra prófétálta meg, hogy megbánja azt, hogy nem engedett valami fát neki és harmadnap mulya megesett rajta az a nyavalya. Vannak sok egyéb bizonyosságok is, kik lelki gondolatjokkal nem tudnak egyébre vetni nyomoruságokban, hanem ezen Szabó Katóra. Azért, holott keresztény

emberhez eféle bűbájosság nem illendő, sőt az Ur Isten ezféle emberekre, kik ilyen életben élnének, büntetést és tilalmat vetett: tetszik az törvénynek, hogy elsőbben megkinoztassék ez Szabó Kató és annak utánna halált szenvedjen.“

Ezután a Sas Jánosné pere következik. A tanúk előadásait az idő rövidségére tekintettel mellőzöm.

A Zöld Ambrusné peréből csak azt említem meg, hogy egy anya sok kérésére beteg gyermekét gyógyítaná meg, hozzá elment, ott fejér onat olvaszta és olvadva egy rostán által öntötte egy tálba, mely tál a gyermek fején állott, de még annál nehezebb volt a gyermek.

Szeles Miklósné ellen főleg tehenek megkuruzslását hozzák fel.

Két tanú így vall. „Egykor Szent Jakab estén való 10 óraker éjjel szép holdvilág vala és ez Szeles Miklósné eljőve az utczára, ott egy fával hadara, aztán bemene házába, esmég kijöve. De előbb az ő házánál a kaputámasz mellett forgódék, kijöve onnan, egy előruhából nem tudom mit kezdte kihintgetni az utczán, azután esmég bemene a támasz mellé és onnan az ő barmához vitt egy teknőbe valamit“.

Közlöm még mikép hitték, hogy a tehen felösmeri a boszorkányt.

A pásztorné kihajtja vala a csordát egy reggel, a sok tehenek immár szinte kiérkezének vala az utczából. Ekkor Szeles Miklósné udvaráról egy fejér lúd jöve ki. Erre mintha ostorral kezdenék hajtani futni kezdenék vissza, úgy bögtek ordítottak, mint az ördögök és a ludra reá menének a Szeles Miklósné háza előtt köröskörül bévevék az ludat és nyomodák, vesztegeték váltig. Végre aztán csak alig mehe, sántikálhata be az Szelesné házába.

Egy tehenem meghala, a másiknak zsirja elvesze és mikor siránkoznék, monda Fejér Kálmánné: Menj el és ha csak egy marokkal is lehet fejj tejet belölle és önts bort bele, tedd a tüzhöz és megtúrójzik. Kössed a túróját egy kis ruhába a tehen nyakához hárssal és reggel verjed ki a tehenet egy lisztes zsákkal: annak a házára megyen, a ki zsirját elvesztette. Én ezenképpen eselekedtem és reggel mintha ostorral hajtották volna, a Lakatosné házára úgy mene nagy ríva és az ajtaján nagy erősen rívott be.

Több részletet e perekből tekintettel, hogy felolvasásom már igen is hosszásra nyúlt, nem közlök, csak röviden említem, hogy

1584-ben mind a 6 nőt, kik ellen vizsgálat folyt, tűzhalálra ítélték ; kettőt ezek közül a város törvényszéke felmentetett, de az ítélet a senatushoz felebbeztetvén, a városi tanács ítélte őket is elégetésre.

Az eddig ismertetett pereken kívül van még két rövid feljegyzés, még pedig a város számadásaiban ; ezek azért érdekesek, mert megtudjuk egy boszorkány égetés mibe került.

A város sáfárának 1588-iki számadásában következő tételek állanak.

A szurok gyertya 5 denár — ezt a torturához használták.

A csepegetésért a cigánynak 50 denár. A cigánynak, — mert nálunk ez volt a hóhér, hiszen még az Apafi alatt lefejezett Bánfi Dénesnek is cigány ütötte le a fejét.

A cigánynak a boszorkányok elégetéséért 2 frt. Az egyik Erzsébet a másik Sofia nevű.

A poroszlóknak 2 frt. — Fa a máglyákhoz 1 frt 39 dr.

Beleszámítva a torturát is, mely Kolozsvárt nem a per folyása alatt, hanem már a végítélet után, mint az executio kezdete alkalmaztatott, az összes költség 5 frt 39 denár. A mi tekintve, hogy akkor 1 dénáron 1 kl. hust lehetett venni, körülbelül oly értéknek felel meg, mint most 50 frt.

A másik feljegyzés így szól:

1593. jun. 30. „Egy asszonyt égetének meg, melyet az vármegye ispáni fogattak meg és az vármegye ispáni többet nem adtanak 3 frtnál. Nem érték fel vele a költséget, adatott biró uram az poroszlóknak 2 frt.

Több nyomot a 16-ik századból a kolozsvári levéltárban nem találtam.

Most tekintsünk szét Magyarországon más városaiban és részeiben, hogy állott e dolog.

Bizonyára volt mindenütt legalább is annyi babona, mint nálunk és tudjuk, hogy az igazságszolgáltatás irgalmatlan szigora se volt kisebb. Mégis csak nagyon kevés perről maradt ránk feljegyzés. Ennek természetes oka, mert e korból megyei jegyzőkönyvek egyáltalában nem, városiak pedig igen gyéren és bészagosan maradtak fenn ; a mi pedig fenmaradt is, nines még mind alaposan átkutatva.

De hogy másutt se volt e tekintetbe jobb világ, azt mégis bizonyíthatjuk.

Bornemisza Péter 1574-ben megjelent Ördögi kísértések című művében mondja, hogy Pozsony körül ez időtájt sokat megégetének.

1575-ben Debreczen városa égetett el egy nőt, vádlott társát kegyelmesen arra ítélték, hogy eclesiát kövessen.

1589-ben Csetnek város számadása szerint: Dem Henker, dass er die Maxinken verbrennt hat, fl 9. A hóhér tehát itt sokkal jobban volt fizetve, bár valószínűleg e 9 frtból ő fizette a többi költséget.

1599-ben megint Debreczenben égettek el egy Pandáné nevű asszonyt.

Igy ezzel a XVI. század végéhez értem. A 17. század pereit ezuttal nem tárgyalhatom. Az előbb már elmondtam, hogy Kolozsvárt 19 esetnek maradt fenn nyoma és ezek között csak egy halálos ítélet. De azért nem szabad azt hinnünk, hogy a 17. században aránylag kevesebb lett volna a perek száma, mint a 16. században. Csakis az íratok elveszése lehet oka, hogy több nem mutatható ki. E századból már Magyarország és Erdély minden más vidékéről sokkal több per maradt fön, mint a 16. századból, mert e század közepe óta bár hiányosan, többnyire vannak megyei jegyzőkönyvek. A 17. század erdélyi fejedelmei nagyon is hittek a boszorkányokban Bethlen Gábor nejének Károlyi Zsuzsánnának betegségét, a Báthori Anna bűbájoskodásainak tulajdonította és midőn Apafiné Bornemisza Anna élete utolsó éveiben elmezavarodott lett, az erdélyi országgyűlés vizsgálóbizottságot rendelt az őt megbabonázók kipuhatolására, a gyanú főleg Beldinére irányult.

Sem a 16-ik, sem a 17-ik század végéig pereinkben nincs sem az ördöggel kötött paktumnak, sem a boszorkány sabbáthoknak nyoma.

A legtöbb boszorkányper ránk a XVIII. századból maradt, egyszerűen az íratok pontosabb megőrzése okából.

A XVIII. század pereit már részben teljesen hasonlóak a közép-európai perekhez, részben még az eddigi varázsló, kuruzsló perek. Ha már most végig tekintünk boszorkánypercink összes sorozatán: láthatjuk, hogy az a borzasztó tömeges, százanként való, járványszerű pusztítása a boszorkányoknak, a mit tanulmányom elején vázoltam, nem volt meg. A híres szegedi pereknél, melyek különben is sok tekintetben a közép európai típust képviselik, volt a legtömegesebb égetés.

Ennek több oka volt. Először is a nép fantáziája nem volt éppen annyira inficiálva az ördögtől rettegetől, mint másutt. Másodszor az eljárás nagyobbára majd mindenütt a régi vád, nem pedig főleg inquisitorius volt s nem a vádlott vallomásai kiesikarására, hanem a tanúkihallgatásokra volt fektetve. Soha nálunk más, mint a vádlott illetékes hatósága nem ítelt; a "Szent Inquisitio" Magyarországon ösmeretlen volt. Végre fontos volt, hogy a torturát nálunk a XVII. század végéig nem alkalmazták annyira válogatás nélkül és oly kiméletlenséggel, mint Európa többi országaiban. A spanyol eszmának az újjakat összeszorító, gyakran összetörő présnek semmi nyoma. Kolozsvári pereinkben pedig úgy látjuk, a kínzásnak csakis egy módját alkalmazták, ez az volt, hogy a vádlott meztelen hátára a hóhér apránként égő szurkot csepegtetett. Ezt pereink csepegetésnek, latinul *punctionak* nevezik s a vallomásoknál megjegyzték néha: *post punctionem*.

Ezzel az igaz kegyetlen, de nem végletekig menő s nem újra meg újra megismételt torturával gyakran megtörténhetett, hogy a vádlott kiállotta a kint s nem vallott.

1565-ben Ruzsa ellen folytatott per jegyzőkönyve végén a bíróság nótáriusa egy új ezímet írt „Vallomások a kínzás után,“ de e ezím alá csak ennyi jött: *indurata bestia nihil fatere voluit, a megátalkodott bestia nem vallott.* A bestia kifejezés jól olvasható, de érdekes, hogy vagy maga a jegyző haragja csillapultával, vagy a bíróság keresztül húzta ezt, a bíróság komolyságával meg nem egyező kifejezést.

Különben a mi a bírói nagy komolyságot illeti, a magyar ember könnyűvérüése és mulatós kedve ezzel néha ellentétbe jött. Egy alkalommal a vádlott ügyvédje megjelent tanúival, de a jegyzőkönyvben ez áll: *Domines biberunt et non voluerunt adesse.* Az urak ittak s nem akarták kihallgatni a tanukat. A vádlott ügyvéde fel is használja az alkalmat, hogy ez ellen tiltakozzék.

Tanulmányom végére érve, még csak azt közlöm, hogy az ilyenmő perek nálunk véglegesen Mária Teréziának 1768-ik évi rendelete alapján szűntek meg, a század közepe óta azonban már kevés elégetés emléke maradt fenn. A legutolsó per, mely Erdély területéről kimutatható, 1752-ben folyt le Maros-Vásárhelyt. Egy Farkas Borbála nevű bábát égettek meg. 1747-ben Marosszék törvényszéke ítelt két nőt elégetésre. Szatmáron 1746-ban égett még egy

máglya. De nincs ezen mit különösebben szégyelnünk. Európa több országában is ekkortájt szüntek meg az elégetések, sőt a Svájcban és Lengyelországban még később, mint nálunk.

A boszorkányhit pedig népünk közt még ma is annyira élénk, hogy alig van falu, hol egy vagy több asszonyt boszorkánynak ne tartanának.

Ha végig tekintünk ezeken, a nekünk hihetetlen és badar vádakra következtében történt elégetések, lefejezések, száműzetések hosszú során: elődeink ez eljárása jogérzetünket felháborítja s hajlandók vagyunk kicsinylőleg gondolkodni eszökről.

Pedig, ha két századdal előbb élünk, valószínűleg mi is úgy járunk el.

Egész a XVIII. század végéig bűnügyekben vad, kegyetlen, irgalmatlan szigor uralkodott. Kerékbe törés, karóba húzás, felnégyelés, elevenen elvermelés és az elégetés gyakran alkalmazott büntetések voltak. Az elégetés volt nemcsak régebben az eretnokség és mindig a boszorkányság büntetése, de még más undok bűnöket is ezzel torolták meg. Az ily borzalmakhoz hozzá szokott nemzedék nem tartotta azt oly kivételesen rémesnek. — Azt pedig, hogy a boszorkányok ártalmaitól megmentsék embertársaikat, szent kötelességöknek tartották.

Nevelésesen tudatlanok, hiszékenyek voltak. Két századdal ezelőtt e hitöket valószínűleg mi is osztottuk volna.

Az emberek gondolkodási képessége és hatalma már évezredek óta ugyanaz, ha van e tekintetben fejlődés, az észrevétlen csekély. De más azon véleményeknek, azon ismereteknek tömege, melyet bölesönktől sirunkig részint öntudatlanul, részint öntudatos munkával elsajátítunk. Gondolataink bármily önállóak legyenek is, csak is ezen anyag feldolgozására képesek. A mit körülöttünk mind azok hisznek, kiknek véleményét leginkább tiszteljük, saját meggyőződésünkké válik s ez alól csak kiváló elmék is, csak részlegesen képesek magokat kivonni.

Elődeink kárhozzátása, kicsinylése helyett örülünk, hogy a XIX. század humanismusának nagy tudományos előhaladásának és szellemi felvilágosodásának vagyunk örökösei. De mint halás örökösök óvjuk is e kincseket egy oly áramlat ellen, mely okkultizmus, spiritizmus és más nevek alatt, mint újkori babona, jelentkezik.

A suggestiónak, az állati magnetismusnak, a magában az emberben rejlő némely még ismeretlen erőnek, nagyon ritka valószínűségi nyilvánulásai körül számos újkori babona képződött. E jelenségekkel szemben a merev tagadás és gyermekes hiszékenység közt tartuk meg ezt: semmit a mi a tudomány által eddig felfedezett törvényeken kívül áll, valószínűnek ne tartsunk és csak is ha a legalaposabb, legszigorúbb vizsgálat győzött meg a tényről, fogadjuk el azt, de csak is azt és nem annak alapján egy esomó ahhoz hasonló, de túlzott jelenséget.

Legyünk meggyőződve arról, hogy bizonyára vannak még általunk ismeretlen természeti erők, melyek phisikánkat részlegesen módosíthatják. De tartuk meg szilárdan azon hitünket, hogy a természet örökérvényű törvényeivel igazán ellenkező kivételek nem lehetnek, nem is voltak soha.

A modern babona terjedését így gátolhatjuk.

S végezetül két szót.

Míthogy a boszorkány perek borzalmaait a sötétség tudatlansága és szigorú kegyetlenség okozták: világosság, szelídség! ez kell nekünk.

KOMÁROMY ANDOR.

A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére.

(Harmadik közlemény.)

B) *Az utolsó iktári Bethlen grófok.*

(Kihalt 1866.)

Bennek történetünk egyik legragyogóbb neve szállt sírba. A név, melyet Erdély legnagyobb fejedelme, iktári Bethlen Gábor emelt örök emlékkívé.

Eddigi geneologiai tudásunk alapján, Erdély nevezetesebb családjaiban az iktári és bethleni Bethleneket egy törzsből eredetnek vettem. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Karácsonyi Jánostól a „Turul“ 1897. folyama II. füzetében értekezés jelent meg, mely az iktári Bethleneket a bethleniektől külön családnak tünteti fel. Egy délvidéki terjedelmes nemzetségből szakaszja ki, melynek egyik tagja a XIII. században felveszi a Bethlen nevet, s a temesmegyei iktári uradalom úrává lesz. Mire csak annyi a megjegyzésem, hogy már Erdély történetében a XII. században említék Fejér után egy Bethlent, ki mint tanuló Párisban halt el.

Hogy az iktári nevet Erdélybe hozzuk, vissza kell mennünk a Szapolyai-korra, melyben az iktári Bethlenek már a nemzeti párt részén dandárt vezetnek; vissza a török hódoltság korára, melyben az iktári dominiumot elvesztik, Erdélyben a marosmenti illyei dominiumot kapják, hol Bethlen Gábor is születik, s az iktári nevet aranybetűkkel vezetik be Erdély története lapjára.

A fejedelmi ág még a Bethlen Gábor századában kihalt. A mostan kihalt ág Bethlen Gábor nagyatyja testvérétől jött le. A grófságot 1742-ben nyerték. Az impetrans Sámuel fia, Sámuel, királyi táblai elnök. Fia, szintén Sámuel, átlépett a millennium

századába. Anyja az 1794-ben kihalt Korda grófok, kettő közül egyik utolsó leánya s mint ilyen hozta a Korda grófok nagy örökségét. S ezt a Sámuel († 1818.) ott látjuk azok sorában, kik a kolozsvári színház építési alapját aláírták, még pedig mint a legnagyobb összeg aláíróját. Ennek a harmadik Sámuelnek fia, Domokos, kiben az iktári Bethlenek neve Erdély közéletéből letűnik.

Anyja sárdi Simén Klára († 1848). Előkelő család leánya, még hanyatló éveiben is szépség. Maga a jóság, de azért a régi magyar gazdasszonyok egyik legkiválóan tipikus alakja. A nagy vagyon legnagyobb részét átadta fiának, egyetlen leányának, maga héderfői kastélyában élt. A grófné volt az, kiről fentebb a régi arisztokrata nők képét rajzoltam, gazdasszonyi voltának híre volt. Egyike volt azon dámainknak, kik még hat lóval útaztak. Sőt a grófné tovább vitte. Nem volt elég kocsis, fulajtár, legény: lovas legények kísérték, kiknek egyike előre lovagolt, minden hidat megvizsgált, a másik előre lovagolt a jószágra, hová indúlt, hogy jelentse, a harmadikat visszaküldte, mert valauit visszaient. S a sok lovas legény mellett megtörtént, hogy ment Keményfalvára, s a Maroson mint elhagyatott nem mert keresztül menni, ott virrasztott egy kunyhóban, mi különben nem volt terhére, mert éjjeleit levélírással, személyzetének tett rendelkezésekkel töltötte. Lúdpennával, melyet a grófnénak csak én tudtam, mint akkor mondták, temperalni.

Fia, Domokos gróf, ifjan vesztette el apját, anyja neveltje volt, de különezködéseit nem örökölte; középtermetű férfi, barna kifejezéssel, spanyol szakállal, ballábára biczegő járással. Lapjainkban mint az udvarhelyi kollegium felügyelő gondnoka tűnik fel, hol 1832-ben Szilveszter Dénes jogtanárt igatja be.

Majd Kolozsvárt jelenik meg, hol udvara a Korda-ház, ott a Király-utczában, homlokán címerekkel. Egyik terme falán egy nagy családi kép, mely Bethlen Gábor tejedelmet Bécs előtti táborozásában tüntette fel. Mint a kolozsvári színház maecenása jelenik meg, döntőleg abban a vitában, mely a magyar színészetet pártoló város s a német színtársulatot támogató gubernium közt folyt. A gubernium ugyanis azon ürügy alatt, hogy a színház építésből 12000 frt adósság maradt fenn, a színházat bér mellett magyar és német társaságnak kívánta kiadni. Bethlen Domokos gróf Wass Imrével Pergő Celestin társaságáért 1832-ben a 720 frt bért három évre

garantírozta. De azon kikötéssel, hogy német társaság benne ne játszdíék. Azért múlt az idő, folyt a jegyzékváltás a tanács és gubernium között, a németek felváltva azért játszottak. Míg nem a kolozsvári három kollegium fiatalsága közbelépett, a színház ajtajára plakátot ragasztott, melyben a német társaságot felszólítja, hogy „mint magyarrá fejlődésünk gátja“, hagyja el Kolozsvárt, mint latinúl végzi: protestatur et iterum protestatur per patriae hujus Hungariae filios. S mert a felhívásnak sikerét nem látták, június 2-án, mikor a német színészek előadás után haza felé tartottak, az ifjúság a férfiakat körülfogta, elpáholta. S bekövetkezett, hogy Bethlen Domokos és társa fizetési kötelezettsége mellett, a magyar társaság 1832 aug. 20-ától egy maga játszott, s a nemzeti színház ez időtől átment rendeltetése ezéjára.

A politikai élet már forrott. Magyarországon folynak az országgyűlések, Erdélyben 1811-től országgyűlés nem volt, nem akart tartatni a bécsi kormány. De a kedélyek oly magas hullámokat vetettek, hogy megtörtént 1834. február 11-én az úgynevezett húshagyó keddi revolúció, mert egy jogász a piacon levő várdá előtt, mert akkor még szivarról beszélni nem lehet, pipáját a silbak előtt szájából nem vette ki, Juhászt a várdán letartóztatták. Mire az ifjúság gerundiumra kelt, a várdát megrohanta, a katonaság a fellegvárból ledobolt, tűzet adott, vér folyt. S következett, hogy a kormány április 9-éről, május 26-ára Kolozsvárra Erdély részére országgyűlést hirdetett. Kolozsvármegye megtartja híres követválasztó markalisát. Kalotaszeg választóit Gyarmathy Sándor, a Zsigáké apja vezette be lóháton, bandával. A választás, a mint akkor a liberálistákat neveztek, a patrioták két vezérférfiára, az öregnek ezímett Bethlen Jánosra és gr. Bethlen Domokosra esett. Bethlen Domokos letette az esküt, mely nem kevesebbet mondott: esküszöm az egy élő istenre, hogy a vármegye útasításait követem, hazám törvényei fentartása szent ezéjjától sem félelem, sem más valami ok vagy tekintet elinozdítani nem fog. S kezdődik a 34-iki országgyűlés, mely feloszlással végződött. Jött Esztei Ferdinánd főherczeg, s kezdődött a terrorismus és corruptio alkalmazása.

A gróf az 1841-iki kolozsvári országgyűlésen már ott ült a regalisták padsorában, az elnöki zöld asztaltól balra, szemben a követek padsorával. Fekete bársony mentésen, fekete kalppal jelent

meg, csak drága forgója és kardja csillogott. A sötét szín akkori politikai kedélyének színe. A drága forgó és kard az iktári előnév kifejezésre juttatása. Megjelenését nagy figyelem kísérte. De már nem a régi, hallgat, nem beszél. Bécsből jött le, hol házat, villát vett. A conservatívek csoportjához tartozott.

A patrioták és conservatívek tábora már kivált. Keletkezett túl a Dunán a Pecsovies elnevezés. A véres választások. A fiatalság a patrioták táborában. Szekerek repítettek. Ott voltunk Zilahon Teleki László mellett, hol a pecsovies tövishátiakat a szó szoros értelmében a városból kiverték. Boncezidán Wass Samu mellett, hol a fiatalság gr. Bethlen Lajos tábora elébe ment, fogadta mint pecsovies páti, becsalta a Jenői fogadó terített asztalához s addig itatta, míg a boncezidai lovárdában folyt markalison Máriafi főispán constatálta, hogy a patrioták öt, a pecsoviesok csak három ablak-közöt tudnak betölteni. Királyi táblai cancellista, jogász kardoson jelentek meg, mind megyeinek, szavazó képesnek látszott. A conservatívek előtt minden fiatal ember már a Metternich fekete könyvébe való.

A gróf Bécsből lejött a 47-iki országgyűlésre. Királyutezai házába szállt be. Hivat. Prefectusaim, jurium inspectorom öregek, családom ajánlatára felveszem titkáromnak, s lesz azután jószágaim administratora. Jó. Ott reggelizik, mondjuk, palotája oszlopos, tágas folyosóján. Jött báró Récsei Ádám tábornagy. A titkárom, mutat reám, liberálista, veti utána hangnyomattal. Bizony gróf, vágja reá az öreg katona, ha fiatalok volnánk, mi is liberalisták volnánk. S ezzel a pártkülönbség végkép ki lett egyenlítve. Ott nála folyt az akkor híres sonkázás, hetenkint, a conservatívek szokott pártgyűlése, estvénként. Gazdag teríték, a buffét ezukrásznak címzett szakácsa és neje, a pinczét számtartója bámultatta. Nekem még betekinteni sem volt szabad. Nem láttam, nem hallottam. Minden politikai szereplésem: hozza be a pisztolyokat. Mi annyit tett, hogy a gróf Berzenezei s mások ellenében ismét secundans. Mentem Szucságba Kelemen Benő híres pisztolyai után, melyekkel maga Nimród se talált volna.

Hogy e gróf egyéniségét jellemezzem, meghívatom régóta kiállításba volt téve, de a kik közelebről nem ismerték, sok csodálatos dolgokat szerettek beszélni. Hogy Párisban mosat. Hogy a

Kolozsvárt megfordúlt virtuozok előadására nem ment el, hanem meghíttá, s történt, hogy a zongoraművész verte, izzadott, törölközött, zsebkendőjét földre ejtette: a gróf, ki mellette ült lábával nyújtotta fel. Eszébe jutott az embernek, hogy a midőn a gyermek Mozárt Mária Terézia előtt játszani akar, belépésnél megbotlott, a kis Mária Antoinette volt az első, ki felsegíttette. De közelebről ismerve, azokhoz, kik közelében voltak, maga volt a jóság és humanitás. Titkárságom abban kulminált, hogy reggelijénél megjelentem, jelentkeztem mint pénztárnok, nagy ritkán adatott egy-egy öte rest, de rendelkezett, hogy ennek a szegénynek, annak a megszorútnak ennyit és annyit adjak ki. S ide tartozik, hogy mint nős ember kezdte. Egy szép estén kandalló előtt ült nejével, Wesselényi Zsuzsánnával, beszéltek, hogy kihal az iktári család, s a jó lélek megszánja a grófot, s határozat, hogy elválnak. S azután a grófné őt fiú és egy leány anyjává lett.

Hogy tovább folytassam, a 47-iki országgyűlés vége felé: készüljön, szólta, néhány jóságomba bemutatom, mint a kihez a jelentések be fognak folyni. A Szilágyban fekvő Sülemeden kezdte. Az úton már ott várt a lovas legény, visszarepült, hogy jön a gróf. A kapunál ott állt az egész személyzet, le a béres bíróg, gulyás gazdáig. Leszállt, ott már a fejedelmi vér lépett elejekbe. Várta a terített asztal. Tisztartó, számtartó, legényem fáradt, nekik kellett felszolgálni. A titkár úrnak e nines, a nines, zordult reájok, pedig éppen úgy nem volt semmire szükségem, mint a legénynek nyugalomra. Pár nap alatt fogadta a környékbeli birtokosság, mondhatni, hódolatát. Elővezettette lábas jóságait, s azzal tovább indultunk.

Jöttünk be a somkuti hegyen, Baczkára tartottunk, s onnan Szászbanyezára. Szép holdvilágos este volt. A grófban előbb a politikus mélabúja fakadt fel. Azt hiszem, utoljára látom ezt a szép vidéket, az ott lent esillogó Szamost . . . Erdélyt, mely családomhoz oly mostoha volt. Kezdte Bethlen Gábor, testvére István s ennek fiai Rákóczi György által való üldöztetésén. Kiüldözték. Mi itt maradtunk. A török hódoltság megszűnte óta egyre keressük az iktári dominium visszakapását, az akták halomra nőttek, tanulmányozza át. Mert elpusztúl Erdély, s nem lesz birtokom. Metternich vas kezében összeroppan az erdélyi magyarság. Új Horavilág lesz.

Legyilkolják a nemességet. Nem lesz többé e föld magyarok hazája. Nagy őseim hijában ontották véröket. S nem csak Erdély, hanem Magyarország is kihitta már Ausztria haragját. Az európai reactio áldozatra szánta szegény nemzetünket...

E volt a gróf velem való első politikálásának eszmemenete. Miben az akkori conservatívek politikai programja tárult fel előttem Kétségbeesett, de becsületes, hazafias gondolkodás eszmemenete. Mely a Bécsben élők lelkébe dobatott. Kik a nemzet erejét künnről mérlegelték. Gondolkoztam az alatt, de poetikus létemre, ott az őszi sárguló lombok közt robogva, alig birtam felderítésére valamit felhozni. Végül: adná az ég, fejezte be a gróf, hogy a liberálistáknak adna igazat a végzet. Beszéljünk egyébről.

Mikor már azt hittem, hogy hangulata derültebb, reá vezetem a beszédet családja fenmaradásáról táplált gondolatára. Abból az ötletből, hogy ott volt Erdély szépséges női világának legszebbike, a radnóti Bethlenek leánya Adél, kinek szintén özvegy udvarolt. Minek hagyja, kockáztattam a kérdést. De bánatomra. Mert erre a gróf egész lelki világa megnyílt. Hadd pusztúljon ki ez a szerencsétlen család. Éppen elég volt, hogy a baczkai kastély fogadjon.

Ily elegikus hangulattal búcsúzott el családja tagjaitól, s mondjuk, Erdélytől. Anyja Héderfáján élt. Testvére, iktári Bethlen Kata Koppándról már bejött telelni. A grófné darab ideig gr. Kornis Mihály özvegye, Ádám, Miklós grófok, Clarisse és Anna grófkisasszonyok anyja. A negyvenes évek elején a kollegiumból csak láttuk, hogy bizonyos órákban egy deli férfi lovagol lefelé, s egy ablak kinyílik, fiatal özvegy fő jelenik meg. A grófné Bánfi Miklós neje, s György gróf s Eliz grófkisasszony anyja lett. Anyai ágon az utolsó iktáriak.

Hogy az utolsó iktári grófné családi szelleméről is beszéljek, a mostani kegyelmes úr, Bonczida úra, a negyvenes években kis testvérével Héderfáján, a nagyanyja parkjában, a majom kaliczkája előtti padon, már ott mászkált Gází bácsin, kisededóvjukon, Herdina Gáspáron; ki mikor megunt, reágyújtott egy gyermekdalra, s a két nevendék poseba vágva magát, vele énekelte. A két Kornis fiú 47 végén bölesészet-hallgató. Iskolába menve, reggelenként be-benéztek hozzám, ott a gróftól egyedül reám hagyott emeletbe,

mandula, malozsa, thea sütemény s egyebektől kiűrtették zsebökét asztalomra. De hát e mi? Úgy is elfogy, a mint a bétfalusi szekér Brassóból a specerájokkal megérkezett, a konyha mellett ott fekszenek a nyitott zsákok. Következett a vizsga. Meg kellene vizsgáztassuk, mondja a grófné. Feladok a fiúknak. A grófné meghítt egy piaristát. Vacsorálunk. Következett a vizsga, persze éjfél után. Kérdezek én, pompásán megy, kérdez piarista tanárunk, hát esikorog. A grófné az éj felhasználásában kissé anyjához ütött. No Ádám, no Miklós még feleljetek. Álmosok vagyunk, pedig kifogyott a töltés. Clarisse, ki még bizonyíthatja, Clarisse az akkor növendék szépség, hoz Miklósnak köményvizet. Kapóra jött, miért adott anyám, még álmosabbak vagyunk. Azért Ádám gróf a koronázásnál mint a banderium egyik legszebb fiatala tűnt fel nekem ismét. Clarisse grófné felelevenítette a visszaemlékezést, hogy Bethlen Gábor első neje Károlyi leány volt. Most gr. Károlyi Sándorné.

Negyvennyolczba léptünk, a grófné estélyeket akar adni, megbíz, kérjem fel énekelni Szerdahelyi Nellit, az opera első énekesnőjét. Ott ülök íróasztalomnál, két ifjú gróf, Bethlen Miklós, Lázár Kálmán ki vágják az ajtót: Párisban kiűtött a forradalom. Pár nap múlva beállít egy váczi szekeres. Jött a grófné a kincstár kulesával, egy bizodalmas emberével: kísérem. Ott a vasajtó megett, feltárult a Korda grófok s az iktáriak arany, ezüstben úszó kincses háza. Pakoljuk, küldjük Domokosnak, szól a jóságos grófné. De mégis ezt a billikomot, ezt a drágaköves ékszert csak megtartja a grófné. Semmit sem. A család százados tárháza a leggyalálatlanabb ládába került. A fuvaros még nem is sejtette, hogy mi kincset visz. Valamint azt sem, hogy a szegény legény, ki órákig alkudott vele, hogy titkon vegye fel szekereére Bécsig, a mi emberünk, ki őt tartja szemmel, s a kincset kíséri.

A máreziusi napok után a kolozsvári nemzetőrök részére 500 frtot fizettetett ki. A forradalom lezajlása után szintén aláírta az ó-conservativek 1850. áprilisában benyújtott azon emlékiratát, a melyben a további szervezkedés alapjául a magyar alkotmányt kéri vétetni; mire Bach azzal felelt, hogy mint elvetemült izgatók, fejökkel játszanak.

Akkor én ültem. S a fogházzá változott megyeház s a fogolykórházzá változtatott Mátyás király születési házában megírtam

az erdélyi forradalom történetét; s a mint 51 ben szabad volt, Bécsbe mentem kiadót keresni. Megyek a Grabenen, ki lép ki egy házból, a grófné: jaj hogy meg fog örvendeni magának Domokos. Felkisérem, ott van Récei, Toldalagi Ferencz, s ott áll az ajtó sarkánál mundurban Gothárd, a későbbi sztánai birtokos. Hát az úr szabadon sétál, s kiket lapjával, mit házamnál szerkesztett, elbolondított, azok egyike nézze itt áll, kér hogy volt prókátoromnál érte antiehambrirozzak. A kegyes grófnének már az első hang elég volt. Miféle kalap, épen, mint az én székely jobbágyaimé. Kossuth-kalap volt, rajta még szalagján a fejér esatt. S azzal vége volt Visszatért elegikus hangja. A hazáját sirató magyar. Mi van szegény Erdélylyel? Megáradt a beszéd. Végül jószágosan figyelmeztet, hogy itt csak olyan világ van, hogy a belga követ fiát a rendőrség bevitte, megberetváltatta; kalapot hozatott, nem eresztett az utezára Kossuth-kalapommal.

Igy láttam a két utolsó iktárit utoljára. A gróf nem érte meg, mit egykor kívánt, hogy a liberalistáknak adjon a végzet igazat. Nagynevű családja hosszú sorát Bécsben 1866 márcz. bekövetkezett halála zárta be.

C) *A keresztszegi Csáki grófok erdélyi ága.*

Egy másik név, mely Erdély közléte egén elsőrendű esilagként ragyogott századokon át.

Ósfészkek Biharmegye, Keresztszeg. Mint erdélyi vajdák, a Szapolyai-ház lobogója alatt folytatott pályájuk Istvánban († 1605) éri el a család hazafias szelleme tetőpontját, ki Mihály vajdát kiveri, s az erdélyi rendek mint a haza megmentőjét üdvözik. Ezen István után ágaznak el a Csákiak szepesi, tatai ágra, míg a többi ág itt mint az almási, egeresi, esákgigorbói uradalom birtokosa folyt tovább, Kolozsmegye főispánságát csaknem fiúról-fiúra szállítva.

A nagy Csáki István unokájában kiszakad egy ág, mely abban a Csáki Annában († 1794), ki mint özvegy Bethlen Miklósné, „Mennyei ügyekezet és mennyei oltalom“ czím alatt imádságos könyvet írt, s élte 67 éves korában 1791. okt. 20-áról a kolozsvári konviktusnak ezer frt alapítványt tett, kihalt.

Az erdélyi ág a millennium századára lejött nemzedéke János kolozsmegyei főispántól indul: két gyermeke van, József és Rózália

b. Józsika Jánosné, egy fejedelmi megjelenésű dáma, ki mint fentebb érintettük, Kolozsvár város kulturtörténetében nyomokat hagyott.

József (1782—1848) Erdély leggazdagabb családai egyikébe, a Rhédei családba házasodott, s maga is Erdély egyik leggazdagabb főúrra hírében áll. De már Sándor, valamelyik magyarországi ág ivadéka csődben jött le a századra, mi úgy látszik 1832-ben végződött. S már szállóigévé vált a Csáki szalmája. S már száll tovább az adoma, hogy az erdélyi s egyik magyarországi Csáki ág perel, s nem akarják egymást atyafinak tekinteni; végre családi gyűlést tartottak, s azt kérde az egyik magyarországi az erdélyi Csákitól; szép örökséged után mennyivel szaporítottad vagyonodat? Biz én, felelte, nem hogy szaporítottam volna, de pár százezer forinttal megterheltem. Bravó, kiáltott fel a magyarországi, nincs helye a további pernek, ki így tud gazdálkodni, Csáki vér van benne.

József gróf magas, szikár alak, a XIV. Lajos-kori márkik tartásával. Nem hivataloskodik, nem politizál, a gazdát játszodja. Versenyzeteti almási uradalmát Zsibóval, Fejéregyházával. A kastélylal szemben fekvő Dezsővára romjait bontatja, istállókat épített belőle. Üveghutát folytat. Hozatja a teméntelen gépet. Nagy lábón élt, igazi gavallérkép jelent meg, leggazdagabbjaink közt említették. S a mikor negyvennyolczban meghalt, az ingó hagyaték jó része a használatlan, használhatatlan gazdasági gépek halmazza. S aféle teher, mint az a mesés néhány ezer forint adósság, melyet egy akkor ismert fodrász egy sárga rigóbol szaporított fel.

A Rhédei leánytól két gyermeke maradt: György és mi akkor nagyot jelentett, Csáki Láli. Ez a exotikus név Eulália, Ferencz esászár akkori nejeről, az akkor híres Eulália napról, melyen a téli idő daczára mint gyermekek kigyúltünk a tordai piacra nézni a tűzijátékok. Csáki Láli a negyvenes évek bámúlt, irigyelt tárgya, magas, halvány, érdekes alak. Különösön mióta Biharmegye nábob ifja, Komáromy György elbűvölő alakja egy farsangon feltűnt, s Csáki Lálit részeltette a legnagyobb kitüntetésben. Komáromy a későbbi szabadsághős, emigráns, akkor egy Adonis, monoklival, s mi népszerűségét megalapította, hófehér, selyem szilágyi gubájával, melyről csak a gyöngyös Gyerőfiek könnyen hulló drága gyöngyei hiányoztak. Kolozsvár úri körének akkor egyik multságát

az esti, fáklyás szánkázás képezte. Kivonúlt szánkák, zörgős fogatok sokasága, egy úr egy dáma, az úr hajt, hátul egy úrfi égeti a fáklyát. A báméskodó népség között szállott a hír, hogy a Csákiak, a Komáromy szánja lovai patájáról csak úgy fognak repülni, az ezüst patkók.

György gróf, vagy mint nevezték, Csáki Zsorzsz, már közepes, karesú termet, a család szép típusával, ritka fehér arcz, a nélkül, hogy halovány volna: a forradalom után lépvén fel, demokratikus megjelenéssel. A nagymási uradalom még fényt adott nevének. Első neje Nalácz Jozefa, gondolom, az utolsó báró Nalácz leány, második gr. Thoroczky Eszter. Három fiú, három leány atyja. Miklós, mint gyermek, József, mint nagytudományú chemikus és tanár ifjan halt meg. Ritka népszerű egyéniség, a Csákiak mindenkinek nyitva levő tárczájával. A helyett, hogy gazdaságának élne, Kolozsvárt szeretett élni. S a vége a lett, hogy egyik házam új bérlője Almásról érkezik, jönnek a társzekerék, ökrös, bival fogatok hosszú sora; hat bival szekeren hat koporsó volt; le megyek, miféle temetés, miféle koporsók? ott fekszenek sorjában. Semmi temetés, semmi koporsó, felel a bérlő, felozlattak a nagymási üveggyárt, üvegtöredékek vannak benne. Csak később jöhettünk reá, hogy a nagymási uradalom, a Csákiak utolsó birtoka töredékeit fedték a koporsók. Az utolsó Csáki szalmát.

Dezsővára lerombolása nem mentette meg őket.

D) *Az utolsó marosnémeti Gyulai grófok.*

A nemzeti fejedelmek korában Gyulai Ferencz váradi kapitány Erdélybe szakad, elveszi a szombatosságért notázott Pécsi Simon kancellár leányát, notáján kapja az udvarhelyi Andrásfálvát, majd Maros-Németit; s fia Ferencz 1694-ben báró, 1701-ben gróffá lett; s egy családot alapít, melynek egyik ága mint katona család visszazakadt Magyarországra, a másik ág Erdélyben polgári életet élt s a millennium századában mind a két ág kihalt.

Két század alatt a két ágból, melynek egyike sem volt népes, öt tábornokot, egy altábornagyot, s ki legmagasbra vitte, egy hadszertárnokot adott a Gyulai család. S az Akadémia alapítványaihoz 44,000 forinttal járultak.

A katonai ág szellemének egyik emlékét ott látjuk Görtzben, egy park szökőkútjában, reávésvé, hogy egy gróf Gyulai állította. Az utolsó, 1886-ban elhalt Gy. Sámuel tábornok fiává fogadta Jaworzik Adolfot, ki felvette a Gyulai-Jaworzik nevet, s 1898-ban a Szentkereszti és Haller családok ellen megnyerte azt a pert, melyet a torontálmegyei Sárfalva, Nagy-Ószi és Nyerő uradalmak felett Gyulai jogon örökösödés czímén folytattak.

Míg ezek künn nagyra vitték, az Erdélyben maradt ág két nagyobb jószágán, mi az utolsó ivadéokra is lejött, gazdálkodott, s folytatta csendes polgári életét, s az elsők közt voltak a nemzeti szellem fejlesztése mezején. Maros-Németi, s ott a kolozsvári főtér nyugoti oldalán a Gyulai-ház emléktáblát érdemelne. Nem is tudjuk, a Döbrentei, a Bölöni Farkas Sándor, vagy az utolsó Gyulai nevének kellene-e nagyobb betűvel véteni rá.

A század elején, mikor az Aranka-féle Nyelvmívelő társaság belefűlt a napoleoni hadjáratok zajába, Gyulai Ferencz gróf meghitta fia s három leánya mellé Döbrentei Gábort. A fiatal Döbrentei († 1851) lángoló hazafi érzettel jött, folytatta az utolsó Gyulai nevelését, s nővérében, Franciskában, gr. Wass Györgynében oly honleányt nevelt, kinek kezdeményezésére a főúri asszonyok megalakították a kolozsvári hosszasan virágzott női olvasó kört, nagybecsű könyvtárral, különös tekintettel a magyar irodalomra. Kinek leánya az irodalomban is fellépett. A család Kolozsvárt telet. Döbrentei a század második tizedében, Kolozsvár tudósaiból egy irodalmi kört alakított, s alapította s szerkesztette az Erdélyi Múzeumot, időhöz nem kötött füzetekben. Erdély első folyóiratát, melynek hatása Kazinczyt Erdély beútasására, s erdélyi levelei megírására indította. Ennek a mozgalomnak a Gyulai család volt a központja. S a felköltött szellem befolyt a kolozsvári színház építésére.

S mondjuk befolyt Bölöni Farkas Sándorra. Farkas Sándor ott lakott a Gyulai-házban, a földszinten, a főtérre nyíló ablakkal, mely akkor nem volt bolt. Mint tanuló, a kollegiumi olvasóköri nevében köszöntöttem ott az alkalomból, hogy fogalmazóvá neveztek. S a midőn kezdem: Méltóságos úr! s elmondom mondókámat; kezdi az ő böleselő modorában: Köszönöm stbi., de nem vagyok méltóságos úr. Mire ezzel a megjegyzéssel tartozunk most, hogy akkor Erdélyben a nagyságos a grófokat, bárókat illette, kik

utánok következtek, a méltóságos járta. S válaszában mintha mondta volna, hogy megjártam Amerikát, megírtam „Útazásomat Észak-Amerikában», mi óriási szenzációt okozott, s azért tovább körmöltem még hat évig mint guberniális cancellista, s most a sír szélén vettek észre: mert két évre, éppen e házban meghalt. S vétettem róla gipsz maszkot. Hogy gróf Béldi Ferencz éppen Farkas Sándor választotta kísérőjéül, arra a Gyulai-ház befolyhatott. S az útazásából kiíradt liberálizmus sugarából a Gyulai-házra is kell hogy jusson, mint a kívül folytatott levelezései már napvilágot láttak.

S most jöttünk az utolsó Gyulai grófra, Gyulai Lajosra, Döbrentei nevendékére, Farkas Sándor barátjára. A gróf utolsó éveiben egy jól megtermett férfi, azon akkori típusból, melyet Kendeffy Ádám, Bethlen Ádám, Bethlen Leopold, öreg Bethlen János, Nemes János s hogy úgy szóljunk, Deák Ferencz képviselt. Imponáló alak, mint volt az akkori arisztokrácia és főnemesség. A gróf szép férfi, nemes s különös szelid vonásokkal, bölcselő lassú beszéddel, egy főpap benyomásával. A harminczes években egyike a politikai életet felferő patriotáknak. Szelid természete követségre nem pályáztatta, mint regalista foglalt helyet az országgyűléseken. 1841-ben a trias egyike, kik az Erdélyi múzeum felállítására eszméjét az országgyűlésen felvetik, ő családja nagyszerű múzeumtárgyait ajánlja fel. A forradalom után Pesten élt az „Angol királynő“-ben. 1851-ben ott látom a kávéház egyik reggelijénél, vele egy karesű bajusztalan fiatal, mintha apa és fiú volna: unokaöcsese Kuun Géza gróf volt, kit akkor először láttam s azt a benyomást tette reám: ariszokrata, fiatal s már is orientalista. A gróf Pesten élt, de minden tavasszal lejött, mint a szállóige tartotta barabolyra. Sajátlag, mint a Deák Ferencz politikája tolmácsolója.

A hatvanas folyamán közelebb jutottam. A 61-iki országgyűlés lefolyása alatt kedvet kaptam még egyszer politikai lapot szerkeszteni. Megvettem a „Korunk“-at, s hogy központon legyek, kiköltöztem a főtérrre, kivettem a gróf házát, melynek emeletén számára lakás volt fentartva. Fogadtam a gróft, s első kilépése volt a látogatás, a mint ezímezte, a házi asszonynál. Aztán kezdte napirendjét. A szomszédos Úri Casinoba ment ebédelni, vacsorálni, a többi időt otthon töltötte, fogadott, olvasott, írta naplóját. Ha valami újdonság volt a politikai téren, átmentem, bölcselő modorán

tartózkodva politizált. Jobb jövőt remélve, jobb jövőre bátorítva. Megmaradva mi volt, liberalistának, igaz hazafinak, faltörő politika nélkül; örvendett, hogy megérte az Erdélyi múzeum és múzeumegylet megalakulását. Megérte a 67-iki kiegyezést, az alkotmányos élet visszatérését az újkori Magyarország kialakulásának beindulását. Az Akadémiának maga 21,000 frtot adott.

Nős soha se volt. A Gyulai grófok erdélyi ágát 1869-ben zárta be. Mit a magyarországi ág is nem soká követett.

Szellemét, Maros-Németi ős fészket gyönyörű parkjával, gróf Kuum Gézára hagyta, egyik nőtestvére fiára. Naplója elejét „Gyulai Lajos gróf naplótöredékeiből 1815--34” ezím alatt kiadta.

E) *A hallerkői Haller grófok kaplyoni és kerelőszentpáli ága.*

Ninesen főúri családunk, mely oly népesen, oly fényben lépett volna be a századba, s oly sebesen rohant volna lefelé. Nürnbergből jöttek, előbb Bécsbe, majd Budára, összeköttetésben a Fuggerekkel, azon kor Rotschildjeivel; a második nemzedék már Erdélyben, Szebenben van, hová a mohácsi vész után, mint Seivert — Ung. Mag. III. 141. — írja, félelmében vonta magát a szászok közé. Vagy, mi hihetőbb, mint az osztrák ház expositurája, s itt a Keményekkel összeházasodva magyar lett. A legmagasb állásokig emelkedtek.

Politikus, eszes, szerző család. De azért ritterek maradnak, a lovagregényes jelenetek csak úgy hemzsegnék a család történetében. Bizonyos idealismus jellemzi, mi néhány tagját írásra készíti. *Gábor* a Diarium írója, 1630-ban akadémiaira megy, ott ül négy évet. Naplót, Albumot vezet, mely utolsóba herezegek írnak. A mint hazajött, még a napot is megjegyzi, melyben visszaöltözött magyarnak. A bibliát tizenkétszer olvasta el. Várad kapitányságot viselt. Végül is a török lenyakasztatta. *Jánost* Apafi Fogarasba fogságba vetteti, hol négy évet ült, idejét a század elején annyira ismeretes Hármaskönyv fordítására fordítja. 1691-ben kinstáruok. (Élete, Tud. gyűjt. 1828. 89.) *László* (1717—51) a Telemachot fordítja. (Hoványi II. 72.) A most élő legifjabb nemzedékből *Béla* expatriálta magát, Heidelbergben egyetemi tanár.

A millennium századára négy ágban jöttek le: a fejferegnyházi, ugrai, kerelőszentpáli és kaplyoni ágban. Mely két utolsó kihalt.

a) A kaplyoni ág.

A belsőszo'noki Kaplyont Gábor († 1608.) kapja Boeskaitól, hazafi érdemek jutalmául. Az ötödik izben jött elő János, kiben a kaplyoniak egyik ága korábban kihal.

Ez a Haller *János* volt az, kit id. Wesselényi Miklós Csáki-Gorbón ostrom alá vett, s mert, mint a fáma beszélte, fent protectioja volt, Wesselényi Kufsteinba jutott. S az, kiről Kolozsvárt a sétatér melletti Haller-kertnek nevezett kerti helyiség nevét kapta. Erről a Jánosról járta a század elején az adoma, hogy gyönyörű neje mellett, bár pupos volt, háremet tartott, s bele került Csuesuj kolozsvári primás neje, egy szépséges magyar menyecske, kit hegedűjével magának bájolt. Az adoma szerint, Csuesuj utána ment nejének, de ekkor János gróf Somkutra szállíttatta, hol Csuesujt elpáholták. Miért Bécsbe futott, kérelmét térden esuszva, mintegy vízsla szájában esuszta a felség kezébe. S mikor rimánkodására a felség többször ismételte schon gut, schon gut: Csuesuj Somkutot értett. Ferencz császárnak is ez szokott volt a kihallgatásoknál vég-szava lenni: abban az időben szállóigévé vált.

A gróf 1790 tájt meghalt, de neje elérte a XIX. századot. Neje gróf Nemes Zsuzsánna volt. Ez Mária Terézia alatt szülőivel Bécsben élt. Ritka szépségű leánynya fejlődött, az udvarnál is feltűnt, s a fiatal trónörökös szemet vetett reá. Egy szép napon a szép Zsuzsánna Bécsből eltűnt, senki sem tudta hová. A trónörökös 1773-ki erdélyi útjában fedezte fel, a szebeni zárdában, a hol vezekelt. Egy más szép napon Szebenből is eltűnt, s csak a trónörökös tudta, hogy Gráczban tűnt fel, de nem a világnak. Hogy Bécsbe visszatérhessen, férjhez adták a rút, puja, púpos János grófhhoz. Ki különben, mint Haller György és Csáki Borbára grófné egyetlen fia, gazdag ember volt. S akkor történt Zsibó ura ostromlása. A gróf halála után a grófné Kolozsvárra vonúlt, ott a Haller-kertben élte le napjait. Látta a napot, a melyen Ferencz császár s Augusztá császárnéja kertjét meglátogatta, s még mi is láttuk az emlékoszlopot, s előtte a kőpadot, melyen a császári pár megpihent, s emlékére a grófné emeltetett, s melynek feliratát, mint későbbi népkertben áhitattal olvastuk. A maig fennálló emeletes kerti lak, bár a grófné 1820-ban elhalt, a harminczas években is

zárva volt, s csak a fáma suttogta, hogy József császár képe, szobra diszíti. Így beszéltek akkor.

A kaplyoni ág a századra gróf Haller *Istvánban* († 1839) szállt le. Kinek csak két leánya, Czeczília gr. Eszterházi Dénesné, Borbára gróf Bethlen Józsefné Radnót úráé. Két fejedelmi alak. Kolozsvárt a vasárnap délelőttek bámúlt alakja. A mint rendesen gyalog templomba vonúltak, utánok esattos, kamáslis, quekkeres lakú, sárga udvari színben, vitte utánok karján a shalt, kezében a bársonykötésű, ezüst kapesos, kereszties imakönyvet.

b) A kerelőszentpáli ág.

Ennek az ágnak fényesebb a pályafutása. Köz és katonai pályán magas fokig viszik. Nagyszerű házasságokat kötnek, az utolsó gróf Kohári, Grasalkovics, Károlyi leány anyai ágon haladhattak fel, ki alapítja s grófságot nyer 1710-ben, István gróf országos elnökig. József grófnak a Kohári leánytól három fia született, kik a század első felében tekintélyes állásokat töltöttek be.

Ferencz katona, tábornok. Mint horvátországi bán vonúlt vissza negyvennyolczban. Igazi katona alak. A forradalom után Mátéban élt elvonultan, gazdaságának. Nőtlen volt. Életrajza, képe kijött a Vasárnapi Ujság 1856-iki folyamában.

Ignác, ki szintén nőtlen maradt, bírta és lakta a kerelőszentpáli kastélyt, a történeti nevezetességű kastélyt, a mennyiben Békés Gáspár elvesztvén Báthori Istvánnal szemben trónkövetelési csatáját, itt menekült át a Maros vizén. Ignác gróf a negyvenes években küüllői főispán. Nagy irodalombarát, szép könyvtárral, benne a Haller grófok képekkel illusztrált geneológiája, mely a családot Nimródig vitte fel. A vásárhelyi táblai kancelláriáról Dózsa Danival gyakran vendégének vitetett. Elkisértük a márkálisokra, Dieső-Szent-Mártonba, hová négy szürkével hajtatott. Elkisértük vasárnapokon kápolnájába, hol a gróf szeretet ministrálni, kedvenc papjának Kolozsinnak, ki bátyja volt annak a Kolozsinnak, ki mint pesti jogász Lamberget leszurta.

Kedveért péntek napokon mi is bőjtöltünk, de a kastély alatt folyó Maros minden hala megjelent asztalán. Az Ignác-napok nála egész márkálisok, ott volt a vármegye minden tisztviselője, pohárköszöntőkben kifejezésre juttatva roppant közkedveltségét. Ott vol-

tak a majdnem legliberalisabb hírben álló vármegye notabilitásai: tanesi Földvári Ferencz főbíró, kit „Erdély családaiiban“ korunk legszebb férfiának neveztem, Vita Samu vicispán Haranglábról, a Pekriek, Kispálok, Ujfalviak, Csapóról a Rezek s Mártonfi Ignác a korán elhunyt költő. Jármý Dani szolgabíró Bessenyőből, kiről másutt már elbeszéltem, hogy Dózsával kísértük járásába, faluról-falura, s valamely uraságnál elköltött reggeli, ebéd után kilépett a grádiásra, ott várta a falu, s egy-két óra alatt a falu minden perét kedélyes modorával közmegelegedésre letárgyalta, mihez ma egy tuezat penna kell.

Az is a grófot s korát rajzolja. Vonúlt lefelé a svalizsének regimentje, a gróf ebédre hitta az egész tisztikart. Fényes gavalérok fejez egyenruhájokban. Köztök egy fiatal tiszt. Kérdjük, miért látszik mellőztetésben? Az egy bécsi üstgyártó fia, pénzen, 30,000 frton most vette sarzsiját.

A családot *Lajos*, ki szintén Szent-Pálon élt, folytatta tovább. Fiában Lajosban, ki mint fiatal, a 48 iki agyagfalvi gyűlésen párduez kaczagányosan jelent meg, de bár nős (báró Apor leány volt a neje) ez ágat befejezte. Apa, fiú nem viselt hivatalt. Minketöt a lovakban találta gyönyörét. Az apa négy arabs lovat hozatott. Oly gondozásban részesültek, hogy térdig jártak szalmában, de azért siratták Arabiát. Az öreg gróf folyvást olvasott.

Sajátlag Ignác gróf zárta le az ágat, 1870-ben történt halálával.

KÖVÁRY LÁSZLÓ.

Megjegyzések okmánytáraink egynehány erdélyi vonatkozású darabjához.

Ha a művészetnek valamely, minden tekintetben sikerült remekművén gyönyörködünk, csak emberi gyengeségünk egyik kifolyása az, hogy e mű létrejöttét egy embernek és rendesen annak tulajdonítjuk, ki a művet bevégezte. Ha az építészetnek valamely remekművén gyönyörködünk, elismerő tisztelettel hódolunk a zseniális férfinak, ki ez építmény tervét fogalmazta s saját vezetése alatt megvalósította, — mindazokra pedig, kik a terv kivitelére, az építmény létrejöttére szükséges nyers anyagot verejtékükkel összehordták, mindazokra, kik a téglá- és vakolathordótól kezdve minden egyes kézművesig a nekik szánt keretben az egésznek egyes alkatrészeit összeállították és egybeillesztették, ilyenkor, ha a kész munkát megbámuljuk, sen i sem gondol, — pedig mindezeknek közreműködése nélkül az egyesnek zseniális terve, a mester remekműve csak terv maradt volna. Ha igazságosak akarunk lenni, el kell ismernünk, hogy mindazok, kik a terv kivitelére szükséges, bármily néven nevezendő nyers anyagot összehordták, ki-ki a maga módja szerint, a mű létrejöttében ép úgy közreműködtek, mint az, ki azt tervezte és létrejöttét vezette.

A történetbúvárnak sokkal nagyobb nehézségekkel kell küzdenie, mint bármelyik más téren működő alkotónak. A művészet legmagasabb remekművét utóvégre mégis csak ismert és többé-kevésbé hozzáférhető anyagból alkothatjuk; a művésznek főfeladata, hogy az anyagot rendezze s kellőleg feldolgozza. A történetbúvár az egyedüli, kinek elég gyakran kell a tárgyának megvilágítására szolgáló anyagot fáradságosan felkeresnie, aztán összehordania és rendeznie és hány esetben történik akkor, hogy talán a legfontosabbat és legszebbet fel nem használta, mert előtte ismeretlen volt, valamint az sem nagy ritkaság, hogy a legszellemesebb és legélesebben látó kutatónak legbüszkébb művét oly kútfő dönti halomra, vagy legalább megingatja, mely csak a mű bevégezte után lett ismertté.

Ennek következtében mondhatjuk, hogy mindenki, ki a történelmi forrásanyagot felkeresi s azt könnyen hozzáférhető gyűjte-

ménynyé alakítja, sokkal nagyobb elismerést érdemel, mint bármely egyéb segéd munkás és dolgozótárs, ki valamely nagy mű létrejöttében működik közre és hogy az, ki a történelmi forrás — és segédanyag összehordásában az emberi tehetség keretében a legnagyobbat el érte, a történelmi igazság győzelméhez egy hajszálnyival sem járult hozzá kevésbé, mint az, ki a nyers anyagból az igazságot kihámozta.

Hogy az anyag gyűjtője a kezébe jutott anyagot mindig és mindenütt kritikailag vizsgálja, a salakot a nemes ércztől el különítse s oly munkát szolgáltatson, mely úgy mennyiségben, mint minőségben megállja a próbát: kívánatos ugyan, de ez előreláthatatlan időig csak jámbor óhajtság marad, a mint ez a dolog természetében fekszik. Mondhatjuk, hogy a gyűjtő már akkor is elérte legmagasabb célját, ha a kútfőt erdeizségének leglehetősb fenntartása mellett a kutató számára könnyen kiaknázzhatóvá teszi; az pedig, hogy az anyag összehordása alatt hébe-korba némely hibát és nem is odartartozót részint elnéz, részint fel nem ismer — e két kifejezés között lényeges különbség van — nem csak hogy megboesátható, de mennyiségi szempontból bizonyos értelemben még kívánatos is.

A forrásanyag tömegéből azt kiemelni, a mi a kitűzött czélnak és feladatnak megfelel, a forrást belértéke szerint megbírálni, igazat a költőtől megkülönböztetni: mindez utóvégre mégis csak a specialista kutatónak és kidolgozóinak a feladata s épen ezért szükséges, hogy a gyűjtő a feldolgozó számára minél több anyagot boesásson rendelkezésére s ennek egyik szükséges következménye — bár mily paradoxnak is látszik ez állítás — az, hogy oly okmánytár, mely a teljesszámúság legmagasabb mértékét akarja elérni, még a maga keretébe eső hamisítványokat is tartalmazza.

Különös dolgok ezek a hamisítványok! Valamint minden rejtély akkor veszi el jelentőségét, ha felismerjük és szemébe látunk és valamint a rejtett ellenség csak azért veszélyes, mert létezését nem ismerve, nem tudjuk magunkat ellene védelmezni: így van ez pl. a hamisított okmányokkal is. Minél kevésbé jutott közvétel útján az általános tudomásra, annál jobban tudják őt ama körök kiaknázni, melyeknek czéljaik és feladataik előmozdítására szolgálhat, de az is lehet, hogy hébe-korba még komoly és jártas kutatókat is tévútra vezethet; de ha már eléggé ismeretes és minden gyűjteményben található, akkor hatás nélkül maradván, minden leárczozott esaló sorsában részesül. Erre persze szükséges, hogy az összes gyanús és hamis darabok — tekintet nélkül arra, vajjon külön fejezetben vagy a valódi okmányok sorrendjében vannak-e felvéve — valódi értékük sze int ki legyenek emelve.

Mit és mennyit közöljön a kiadó valamely okmányból? erre a kérdésre csak egy válaszunk van: t. i. hogy *mindent*. Napjaink-

ban, hol csak az emberi alkotás *egykorú* terményét történelmi kútfőnek ismerjük, nem csak a történész par excellence, hanem a nyelvész, geographus, jogász stb. is meríti tanulmányainak némely credményét az okirat mélyéből és korántsem mondhatjuk túlzásnak, ha azt állítjuk, hogy hébe-korba még a stilistikus és essayista sem bánja meg, ha az okirat alakjába és nyelvébe belemélyed. Idézetek mint pl. „*cuncta trahit secum vertitque volubile tempus, nec patitur certa currere queque via*“,¹ vagy gondolatok mint a következő: „*humanae imbecillitatis ratio informatur ab exemplo, quemadmodum cera impressionem recipit ex sigillo*“² oly dolgok, melyek még napjaink szépirodalmi írójának is becsületére válhatnak.

De nemcsak az okmányok szoros értelemben elbeszélőnek nevezendő tartalmát, hanem még a rajta lévő összes úgynevezett külsőségeit is közzé kell tennünk.

Első látszatra alig hihető, hogy némely okmányban pl. csak kiállításának helye vagy keltezése a legérdekesebb, esetleg a legfontosabb része. Vegyük pl. a Hazai okmánytár VIII. köt. 60-ik oldalát. Tartalma elég lényegtelen: Roland nádor átírja 1255. május 13-án egy teljesen jelentéktelen vasvári embernek birtokáról szóló határjárást, — de ezt a Stájerországban fekvő Regede várban teszi s ez utóbbi körülmény az egésznek érdeket és jelentőséget ad. Nem igen hihetjük, hogy a nádor talán megrongált egészségének helyreállítására tett volna kirándulást a stájer hegyekbe, — de szívesen elhisszük, hogy valamely országos vagy politikai küldetésben István trónörökös udvarában, az akkor magyar fennhatóság alatt állt Stájerországban tartózkodott.

Hogy valamely okmány keltezése s a benne szereplő időhatározások elég gyakran történelmi események és személyek chronologiai meghatározására szolgálnak, oly világos, hogy közelebb indokolása mellőzhető; de hogy valaki még manapság feleslegesnek találhassa, hogy az okmányok záradékaiban előforduló országos tisztviseleket teljes számukban felsoroljuk, alig hihető; hisz számos archontologiai és családtörténelmi adatokat, számos, a mindenkori politikai áramlat felismerésére szolgáló támpontot kizárólag csak az, e záradékokban, vagy az okmány bevezetésében és hátlapján felemlítt személyek elemzése útján kapunk; ezeket az illető okmány közzététele alkalmával mellőzni bűn volna. A mi pedig mélyen lényegbevágó jelentőségű, az azon körülmény, hogy a kiadó az okmányokban elég gyakran hasonhangzású vagy ferdített földrajzi tárgyakat

¹ Fejér VIII. 1, 238. Hazai okmánytár VIII. 142. (az idézet L. Cornelius Gallus elegiáinak I. könyvéből való).

² Zichy okmánytár I. 219.

határoz meg. Mily tévedéseknek van a kutató kitéve, ha mind-
ezekre nem figyel, hány maradandó s alig kiirtható hibát követünk
és ha földrajzi tárgyakat egymással feleserélünk : arról a mindennapi
irodalom majdnem kivétel nélkül nyújt példákat.

Összes okmánytáraink kiadói, Fejértől kezdve napjainkig,
műveikkel oly emléket állítottak fel maguknak, melyről jogosan
mondhatjuk, hogy „aere perennius“.

Némely újabb okmánytárainkban már a kiadóknak azon
törekvésére akadunk, hogy a szöveg hézagainak és variációinak
figyelembevételével hiányos keltezéseket kiigazítsanak, az egyes
darabok hollétét és közzétételét megjelöljék és jól szerkesztett név-
és tárgymutatókban a földrajzi tárgyakat lehetőleg meghatározzák.

Csak hogy daczára a kiadók hangyaszigalmának és példás
figyelmének, mégis olyasmit bevettek vagy kihagytak, a mi okmány-
táraink fölhasználásában a kutatónak részint könnyebbítéseket nyúj-
that, részint pedig a kevésbbé jártast tévútra vezetheti. Gyanús és
hamisított darabok ninesenek mint ilyenek megjelölve, időmeghatá-
rozások helyenként helyreigazítandók és a legtöbb mutatókban
találjuk, hogy némely földrajzi tárgyak sehogy vagy helytelenül
vannak meghatározva. Jelen szerény soroknak az legyen tehát a
feladata, hogy okmánytárainkban előforduló néhány erdélyi vonat-
kozású darabot chronologiai sorrendben a fentebb jelölt irányban
megjegyzések tárgyává tegyen.

* * *

1. Wenzel I. 73.

Az erdélyi káptalan 1176-ban bizonyos határjárást tart. A
keltezés helytelen.

Mindenek előtt kiemelendő, hogy nagyságos Miklós vajda
1176-ban nem létezett. A XII-ik századból csak két erdélyi vajdát
ismerünk, kinek másodika, Lesták, Ampod bánnal együttesen
éppen 1176-ban görög oldalon, magyar sereg élén Kisásziában
harezolt.¹ Továbbá feltűnő, hogy nemesak a vajdát mondják kétszer
nagyságosnak, hanem az aradi káptalant és Pál fejevári esperest
is tisztelendőnek nevezik, a mi a XII. századbéli okmányokban
nem gyakori jelenség. A vajda főjegyzője: Gynlai Pál, a birtokok
szomszédai: szinfalvi Tatár Péter, Gerendi István és Járai László;
a XII-ik században nines rá eset, hogy valamely okmányban
szereplő összes személyek már állandó családnévet viseljenek. Az
egyik birtok, Szentmiklós, *István Mikud báné*, a többiek Egyházfalva
(az aradi káptalané), Torda, Koppán, Szind és Szentmihályfalva

¹ V. ö. Pauler, a magyar nemzet története, I. kiadás, I. köt. 420. old.

(mindnyájak Tordamegyében). Itt már határozottan kimondhatjuk, hogy a bán alatt a Kökényes—Rajnald nemzetség tagjára ismerünk, de hogy egy „István Mikod“ nevű bánról nincs tudomásunk, valamint a kettős keresztnév a legrégebb okmányainkban fehér hollószámba megy és 1176-ban, mely időből csak szlavoniai bánokat ismerünk, fentebbi Ampod volt a bán. Az 1176. évi keltezés ezek szerint tehát határozottan elvetendő.

Kérdés már most, hogy mi a helyes keltezése?

1276. ellen nem csak a fent érintett alaki kételyek (u. m. ezímezések, családnevek) hanem még egyéb körülmények is szólnak. Az okmány Miklós tényleges erdélyi vajdáról szól; de 1276. első felében Csák nb. Ugron, második felében pedig Csák nb. Máté a tényleges vajda; Pál fejérvári főesperest azonban ez erdélyi káptalannak XIII. századbeli tagjai sorában egyáltalában nem találjuk. Mikod 1276-ban szörényi bán, de a róla szóló számos okirat egyetlen egyszer sem mondja, hogy „István Mikod“-nak hívták. Ezek szerint tehát nem csak a keltezés, de az egész okmány is felette gyanús. Ha nem hamisítvány és ha a XIII. században lett kiállítva, akkor valószínűleg Pok nb. Miklós vajda idejében lett írva és a „Stephani Mikwd Bani“ bizonyosan csak közlési hiba, a mennyiben a „Stephani“ és „Mikwd Bani“ közötti rokonsági megjelölés — mert István valószínűleg Mikod bán ivadéka, bár eddig ismeretlen, — a közéteendő szövegből kimaradt. Teutsch és Firnhaber, kik e darabot az „Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens“ (I. 1.) kiadták, ehhez a következő megjegyzéseket fűzik: „Az erdélyi káptalani levéltárban, Centuria M. Nr. 90 alatt lévő, egyszerű, írása szerint a 17-ik századból való papir-kéziratból“ és „A kolozsmonostori levéltárban „Aranyos Nr. 35.“ jel alatt, egy kis szakított bőrhártyadarab létezik, mely nem okiratalaku és minden keltezés nélküli, de írása szerint a 13-ik századból való és melyben oly határleírás található, mely a fentebbi okmányban előforduló helységre vonatkozik.

Miután tehát a darab eredetije ismeretlen, kézzel fogható, hogy minden valószínűség szerint egy régi és valódi határjárás okmány alapján későbbi időben lett így szerkesztve, hogy a benne szereplő családtagoknak egyike-másika számára családjának még 1176-ig visszavezethető kora biztosíttassék.

2. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*¹ I. 55.

Az erdélyi káptalan tanúsítja 1231-ben, hogy Bordi Gál Boje nevű birtokát Chorú fia Thruh-nak eladta.

Gróf Kemény József hamisítványa ez, melynek csak az volt

¹ Ez okmánytárt rövidítés kedvéért csak „Urkundenbuch“-nak fogjuk nevezni.

a célja, hogy koholt és oláhlul hangzó nevek alapján bizonyítsa, miszerint Fogaras vidéke emlékezet előtti idők óta a bolgároknak, 1231-ben pedig oláh embernek tulajdonát képezte. Magától értetődik, hogy e vidéken jelenleg sem Bord, sem Boje nevű helységet nem találunk.

3. Urkundenbuch I. 54.

Béla társkirálynak 1231-ben kiállított okmánya záradékában „*Ilula fratre Ratolt*“ nevű erdélyi vajdára akadunk. Azt hihetnők, hogy ez sajtóhiba; de a névmutató (575. old.) is *Ilula*-nak nevezi.

Pedig ez nem más, mint Ratold nb. *Gyula*, ki 1230-tól 1233. nov. 27-ig erdélyi vajda és 1239-ben mint országbíró eltűnik. Fejér és Wenzel, kikre az Urkundenbuch hivatkozik, helyesen nevezik e vajdát Gyulának.

4. Urkundenbuch I. 58.

Béla társkirály 1233-ban (Tolmácsi) Konrádnak a Loysta nevű földet adományozza, melyet Lajos király 1374. körül Laystanak nevez.¹

Ily nevű helységet mai napság nem ismerünk. Az oláh *Densuanu* „*Lovistea*“²-nak nevezi, de e néven sem ismerjük. Mivel azonban az adományozott birtok, a vöröstoronyi szorosban lévő Lotru folyó mentén, tehát már az oláh határban feküdt, több mint valószínű, hogy a helység oláh neve: Lojesti vagy Löesti volt. De ez nem képezi a megjegyzés tulajdonképeni tárgyát, hanem az okirat záradékába becsúszott két hiba, mely annál sajnálandóbb, a mennyiben éppen azért, mert a legújabb közzétételben szerepelnek, azon feltevésre adhatnak okot, hogy nem is hibák.

a) Ez okírat azt mondja, hogy Bélának tálnokmestere: *István* fia András; ez helytelen. A közlő „*Szeraphin*“ helyett Istvánt olvasott. Szerafin fia András, kiről itt a szó, már 1224-ben szerepel Béla nagyjai sorában, a nélkül, hogy a tőle akkor viselt hivatalt ismernők;² 1225-ben Bélának tálnokmestere; 1230-ban Borsod-megye főispánja; 1231-től 1233-ig újra az; 1235-ben II. András alatt erdélyi vajda; IV. Béla trónraléptével országbíró és Pozsony-megye főispánja, mely állását 1240-ig viseli; miután innen kezdve nyoma vész, nem szenvedhet kétséget, hogy a tatárok elleni harcokban esett el.

b) Béla lovászmestere ez okmány szerint: „*filio Solum*“; ezt azzal kell kiegészítenünk, hogy a lovászmester: Sólyom fia *Pózsa*, kit később (1240-ig) erdélyi vajdának ismerünk és kívül 1231-ben mint az erdélyi Gombás melletti birtokossal találkozunk.

¹ Századok, 1900. évf. 614. old.

² Fejér, III. 1, 468.

5. Wenzel XI. 285.

IV. Béla a Fejérmegyében fekvő Ercsi szigeten 1236-ban kiállított oklevelével a dési németek jogait és kötelességeitrendezi. *E keltezés hely'elen*, bár az okirat szavakban fejezi ki.

Maga az okirat tartalma nem teszi gyanússá a keltezést, a mennyiben benne oly események és személyek, melyek bizonyos chronologiai mozzanatokra mutatnának, elő nem fordulnak; az évszám mellett hiányzik a király uralkodásának évszáma, a melyből a kettő között esetleg fennforgó ellenmondást rögtön felismerhetnők, — találjuk azonban, hogy ez okmányt Smaragd székes-fehérvári prépost mint királyi alkanczellár állította ki s ez képezi fentebbi állításunk kiinduló pontját.

IV. Béla alig hogy trónra jutott, 1235-ben Mátyás zágrábi prépostot, ki már társkirálysága alatt kancellárja volt, királyi kancellárnak nevezte ki; e Mátyás kancellárral egészen 1237-ig találkozzunk. *1236-ban nem ismerünk királyi alkanczellát; a székes-fehérvári prépost pedig 1232-től 1238-ig bizonyos Mihály* és ahhoz még az is hozzájárúl, hogy egyetlenegy más okíratot sem ismerünk, melynek értelmében IV. Béla 1236-ban Eresin tartózkodott volna.

Miután ezek szerint annak lehetetlensége, hogy ez okirat keltezése helyes legyen. be van bizonyítva, azon kérdés merül fel, hogy miután valóságát nem tudjuk kétségbe vonni, tulajdonképen melyik időre helyezendő? Erre azonban csak megközelítő válaszunk lehet, a mennyiben elmékedésünk kiinduló pontjától azt vesszük, hogy az okirat kiállítója csak az évtizedben, nem pedig az évszám egyesében tévedett és hogy ezek szerint a helyes keltezés 1246, 1256 vagy 1266 lehetne.

Ez utóbbi (1266) azonnal elesik, mert István társkirály Bélának ez okíratát már 1261-ben átírja és Zsámboki Smaragd, az okíratban szereplő alkanczellár, akkor már nem is él; marad tehát 1246 és 1256.

Zsámboki Smaragd, valószínűleg a hasonnevű erdélyi vajdának a fia, ki okmányunk szerint 1236-ban székesfehérvári prépost és királyi alkanczellár, legelőször 1244-ben, tehát *nyolcz évvel 1236. után*, merül fel és akkor a Veszprémmegyében fekvő Hánta prépostja. Hogy 1244. márcz. 30-án székesfehérvári prépost és kir. alkanczellár volt, mint ezt Wenzel VII. 151. állítja, nem áll, mert az illető okirat hamisítvány. Wenzel VII. 261. szerint 1248-ban szintén székesfehérvári prépost és kir. alkanczellár, — de mivel erről csak is ez az egyetlen okmány valamit tud és felette feltűnő, hogy 1248-tól 1254-ig vele mint alkancellárral többé nem találkozunk, e keltezés is csak óvatossággal veendő. Ezek szerint nem vehetjük az 1246-ot fentebbi okmányunk helyes keltezésének, miután ez

évben csak Bécz nb. Farkas a székesfejérvári prépost és kir. alkancellár és az erről szóló okírat — Wenzel VII. 207. — különben is hamisítvány. Kétséget nem szenved azonban, hogy Zsámboki Smaragd 1255. és 1256-ban szerepel mint székesfejérvári prépost és kir. alkancellár, a mint ezt Fejér IV. 2, Hazai okmánytár VI. VII. VIII. Wenzel II. VII. XI. tanúsítják. Miután 1257-ben már mindenütt mint választott kalocsai érsek szerepel, kell — ha fentebbi kiindulási pontunk helyes — *hogyan okmányunk helyes keltezési száma 1256. legyen.*

Ez okmányra vonatkozólag még egy másik pontot is meg kell világítanunk. Tudvalevő dolog, hogy IV. Béla ez okmányban a dési polgároknak ugyanazon jogokat adományozza, melyeket valamikor Zoloch és Zathmar vendégnépei kaptak; az Urkundenbuch I. 614 pedig ezt így magyarázza, hogy Zoloch „Holzniederlage im Komitate Bihar oder Szaboles“. Az Urkundenbuch valószínűleg „Zoloch“-ban Szaboles-ra gondolt, mert Zoloch mellett Szatmár is van említve és Zolochban csak Szaboles ferdítését látta; de mivel V. Istvánnak. 1261-ben kiállított okmánya, mely Béla adományozását megerősíti, szintén Zoloch-ról szól, nem is gondolhatunk arra, hogy itt Szaboles-csal volna dolgunk. Hogy Béla a dési polgároknak a zolochi és szatmári vendégnépek jogait adományozza, nem pusztán véletlen, hisz éppen így adhatta volna nekik bármely más helyen lakó vendégnépek szabadalmait is.

A még most is Biharmegyében fekvő Szalacs (=Zoloch) már 1217, 1218, 1222 és 1232-ben Magyarországnak egyik fősóráktára¹ s miután Szatmár is ez volt, kézzel fogható, hogy Béla, ki ez okmányban a dési vendégnépek sóadóiról szól, csakis a biharmegyei Szalacsra gondolt.

Tekintettel arra, hogy V. István 1261-ben úgy Bélának okmányát, mint a dési polgároknak Ákos nb. Ernő bán által adományozott szabadalmakat megerősíti s utóbbinak okírata szintén a szalacsi vendégekről szól, érdekes tudni, hogy V. István 1261. július 4-én Szalacson tartózkodott.²

6. Fejér VII. 1, 295.

Lőrincz vajda 1248-ban a vinezi s borbercki németeknek bizonyos jogokat adományoz. Az okírat kiállítási helye: *Yliad*, sehoh sinezen meghatározva, bár három más okmánytár is közölte azóta.

II. András 1223-ban nővérének Margitnak, ki előbb II. Izsák görög császár, aztán Bonifác thessaloniehi király és utóljára Sz.

¹ Fejér III. 1, 238. 377. Wenzel I. 157. 292.

² Zichy okmánytár. I 11. IV. László 1281. okt. 6-án Szalacs mellett tartózkodott.

Omeri Miklós lovaghoz ment férjhez, 1223-ban pedig özvegy volt, a Keve és Bácsmegye között fekvő *Elyad* nevű királyi birtokot adományozza.¹ 1325-ben, mint vár az *Elyed* nevet viseli.² 1428-ban *Ilyed* a neve s akkor Zsigmond király tartózkodott benne augusztus 15-én és 31-én.³ 1454-ben *Ileyed* nevű;⁴ napjainkban eredeti nevének alakjához közeledett, a mennyiben Krassó-Szörénymegyének szászkai járásában levő *Illadia* faluval azonos. Hogy az 1248. évi Ilyád (=Yliad) és az 1223. évi Elyad legelső urára, valamely Eliás-ra vezetendő vissza, kétséget nem szenvedhet.

Yliad különben még Lőrincz vajda családi történetére nézve is fontos, de erről más alkalommal.

7. Hazai okmánytár VIII. 56.

Az erdélyi káptalan bizonyítja 1251-ben, hogy Reussmarkti Jung Péter Mun nevű földjét eladta. A keltezés helytelen. A káptalan tagjai sorából szerepelnek ez okmány záradékában Mihály prépost, Gergely éneklő, Pál őr és Péter esperes kanonok. 1251-ből nem ismerjük a káptalan tagjait. A prépostok közül szerepel Sándor 1217-ben, Péter 1235 előtt, Kán nb. Miklós pedig 1265-től 1276-ig. Bó nb. Mihály prépost szerepel 1287-től 1296-ig, mely utóbbi évben már választott zágrábi püspök. Az egyedüli év, melyben Mihály prépost mellett Gergely éneklő, Pál őr- és Péter esperes-kanonok is szerepel, pedig 1291;⁵ az Urkundenbuch I. 186 helyesen közli az eredeti keltezést, a mennyiben ez ottan szintén 1291.

8. Székely okmánytár I. 8.

IV. Béla megparancsolja 1251. jan. 5-én Lőrincz erdélyi vajdának, hogy a székelyek földjein lévő, a tatároktól lerontott szentléleki várat újra felépítse. Kemény-féle koholmány.

Mindenek előtt azt találjuk, hogy a vajda czíme: woywode nostro *parcium Vltrasiluanarum* oly kifejezés, melyre az ez időből származó okiratokban sehol sem akadunk, mert az erdélyi vajda mindig és mindenütt „vojvoda transsilvanus“, vagy „ultrasilvanus“; hozzájárul a dagályos irály és azon körülmény, hogy az eredeti okmányt sehol sem találták, a miről különben ez okmánytár kiadója bővebben szól.

E koholmánynak közvetlen folytatását képezi V. Istvánnak 1271-ben kiállított állítólagos oklevele, melyben bizonyos Jakab „castellanus castri nostri finitimi et regalis Zenth Lelew partium Ultrasylvanarum in terra Siculorum nostrorum“ említették. Itt elárulja a „castrum

¹ Wenzel, I. 190.

² Anjoukori okmánytár, II. 196.

³ Zichy okmánytár, VIII. 356. 360.

⁴ Csánki, Huny. kora, II. 76.

⁵ Wenzel X. 62.

finitimum“ a koholmányt; ez „végyvár“ akar lenni, — csak hogy az akkori okmányok e kifejezést még nem ismerik és nem használják.

9. *Urkundenbuch I. 83.*

Az erdélyi káptalan tanúsítja, hogy Zsombor nb. Péter fiai Zsombor, Pál és Sándor Mauruch nevű földbirtokukat Mikó fia Albertnek és Maran fiai Jakab és Jánosnak örököltik. Az okmány-nak nem lévén keltezése, az Urkundenbuch azt az 1260 és 1300 közötti időre teszi, Mauruch-ot pedig meg nem határozza.

Bizonyos *Seyfried* (Severiet, magyarosan Zsefired) 1247 jun. 2-től 1255-ig Fejérmegye főispánja. Életéből csak annyi ismeretes, hogy IV. Bélától a Pestmegyében fekvő Duna-Keszőt kapta s hogy az erre vonatkozó jogait 1255-ben mások ellen védelmezte, mely alkalommal bizonyos Egyed és Miklós mellelte tanúskodott, kikben valószínűleg rokonaira szabad ismernünk. 1255-ben e Seyfriedot már „de Sceuden“-nek nevezik, mely Sceuden az Esztergammegye párkányi járásában még most is létező (Magyar és Német) Szőlgyének felel meg. Meddig volt Seyfried fejérmegyei főispán? nem tudjuk; 1265-ben már bizonyos Demeter az utódja.

Seyfried fia *Erdő* 1272. jun. 17-én Tolnamegyének, 1274-ben Trensénmegyének főispánja. 1280. máj. 1-én megkapja Csák nb. Ugron kir. tárnokmestertől ennek Nógrádmegyében fekvő Petény nevű két birtokát, mely alkalommal kiemelik, hogy Erdő Petény mellett már úgy is birtokol. 1281. ápril. 21-én megkapja László királytól egy ennek eladott lóért a hontmegyei Németi-t, melyet 1297. jul. 13-án az esztergami káptalannak elad; ez alkalommal „*Gyulazombor nb. Seyfried fia*: Szögyéni Erdő a vácsi egyházmegyéből“ néven szerepel. Azóta, úgy látszik, állandó pénzszerűkében lehetett. 1297. jul. 1-én petényi birtokát Zsadány nb. Dénesnek adja el, de mind a mellett meg nem szűnik az udvarban és az országos bizottságokban szerepelni, mert 1299 jul. 31-én és 1300. ápr. 30-án az országnagyok sorában találjuk, a nélkül, hogy a tőle esetleg viselt hivatalt ismer-nők.¹ 1300 után elvész a nyoma.

Egyenes utódairól nincsenek ugyan határozott okirati adataink, de a következőkben, úgy látszik, talán képesek volnánk azoknak nyomaira jönni. Tudjuk, hogy Erdő fia Miklós 1319-ben (Gyulaféjérvár mellett) kecskési várnagy, az erdélyi Majs fia Ellesnek nemzet-ségbeli rokona s hogy egy Miklós még 1322. ápr. 20-án kecskési várnagy volt. Továbbá találjuk, hogy Erdő fia Miklós, kinek anyja, Dam, Debreczeni Dózsa nádornak egyik nővére volt, 1322. aug. 24-én anyjának leánynegyede fejében többi között a Biharmegyében feküdt

¹ Hazai okmánytár, VI. 447. Knauz II. 145, 406, Wenzel IX. 281. 296. X. 264. 385. 402.

Majspályit kapja, mely azelőtt Majs lázadó fiainak Majs és Ellesnek birtokát képezte.¹ Ebből látszik, hogy fennebbi Erdőd Erdővel azonos lehet és hogy Miklós talán Seyfried főispánnak az unokája, bár — a mit hangsúlyoznom kell — egyéb bizonyítékunk erre nézve ninesen.

Bármily valószínűtlennek látszik is első pillanatra Seyfriedot és fiát, Erdőt, valamely erdélyi származásu nemzetség ivadékának tartani és azt feltételezni, hogy Erdő fia megint visszatért légyen Erdélybe, holott atyja s nagyatyja Fejér- és Nógrádmegyében élt és az Esztergammegyében feküdt Szögyén után magát nevezte, mégis meg kell barátkoznunk annak elismerésével, hogy Seyfried eredete Erdélyben keresendő Fennebb okfratilag kimutattuk, hogy Seyfried és Erdő, kik a „Szögyéni“ nevet viselték, a Gyulazombor nemzetségből származtak. Hogy e nemzetségi név két önálló név összetételéből ered, kézzel fogható s hogy e nemzetség erdélyi eredetű, bizonyítja ama körülmény, hogy a névtelen jegyző előadása szerint Töjtöm, vagy a mint ő mondja, Tuhutum törzsfőnök, két unokát hagyott, kiknek egyike Gyula, másika Zsombor és hogy egy Zsombor nevű erdélyi nemzetséget is ismerünk, melyről a fennidézett okmány szól. Itt tehát tulajdonképen csak egy nemzetséggel van dolgunk, *melynek egyik ága Magyarországra vonúlt és a Gyulaz[s]ombor nevet használta, míg az erdélyi őshazában visszamaradt úgy magát csak Zsombor-nak nevezte.* Láttuk, hogy Erdő birtokait eladta s így könnyen hihető, hogy fia Miklós, anyai nagybátyja, Debreczeni Dózsa erdélyi vajda oldalán ismét Erdélyben felmerül és ott 1319-ben kecskési várnagy. Miután Erdélyben több Zsombor nevű helység létezik, a legnagyobb valószínűség a mellett szól, hogy a fentebbi okmányban szereplő Zsombornembeliek a Dobokamegye buzai járásban fekvő *Szász-Zsombor* táján birtokoltak, mert tudjuk, hogy Majs fiai Buzán is birtak.

Kérdés már most, hogy mit kelljen „Mauruch“ alatt értenünk és mely időre helyezendő az okírat keltezése?

Mauruch vagy Mouruch (mert az okírat mindkét alakot használja) nevű helység Dobokamegyében jelenleg nines; meghatározására szolgáljon azonban a következő: „Vrsi“ Ivánka 1344 ben arról panaszkodik, hogy atyja Gergely és ennek fivére János Palatka, Légen, Petetelke, Tehenestelek, Mikatelke felét és a Hintaerdő nevű erdő felét az ő és unokafivérének tudta és beleegyezése nélkül Gyógyi Miklósnak eladta. Ez ügy megvizsgálása alatt a nevezett helységeknek összes szomszédjai figyelmeztettek, hogy Vrs-t és e helységeket el ne foglalják. A szomszédok a következők: Bongárdi István és János, Fűzkuti János, Lompérdi János és Tamás, Zsombori János és Jakab, Mányiki Pető és István és Moruthi Márton

¹ Anjoukori okmánytár, II. 45.

fia János.¹ Miután Fűzkút, Lompérd és Mányik Lekence mellett feksüznek, magától értetik, hogy itt csak Szász-Bongárd és Szász-Zsomborról lehet szó és ennek következtében kell, hogy „Moruth“ és „Vrs“-t szintén a nevezett helységek szomszédságában keressünk. „Moruth“ vagy a Zsombor nemzetség tulajdonát képező „Mauruch“ „Mouruch“ tehát nem más, mint a még ma Solnok-Doboka megyében létező (Aranyos-Szász) Móric. De még „Vrs“-t is kell meghatároznunk. Ily nevű helység nem létezett egyáltalában. A fenti okírat „Vrs“ olvasási vagy írási (sajtó) hiba. Gergely fia Ivánka 1342. aug. 1-én a dobokamegyei Eus birtokosa, ki a Móric (Morouch Dobokamegyében) helység uraitól: Márton fia János és ennek fiaitól Jakab, István és Thelmantól Ős-ön egy erdőrészt vesz;² „Vrs“ tehát nem más, mint a Dobokamegyében Lekence melletti Szász-Uj-Ős.

Az okíratban nevezett három fivérről biztosan tudjuk, hogy Zsombornak Pető nevű fia, ennek pedig Ilona nevű leánya volt, ki 1372. jun. 28-án mint Nádas[d]i László neje Nagyszilvási Sándornak fiai ellenében a király támogatását nyeri.³ Miután Zsombor unokája Ilona csak 1372-ben merül fel és Maran-nak az okíratban nevezett fia János még 1342 és 1344-ben „Moruthi“ (=Mórici) néven szerepel, világos, hogy a fentelbi okmány nem 1260 és 1300. között, hanem okvetlenül 1300 után, esetleg a 14. század első tizedében lett kiállítva. A „Maran“ persze nem más, mint Márton.

10. Urkundenbuch I. 84.

István társkirály meghatározza 1261-ben a dési németek területének határait s kiemeli, hogy a Szamos melletti területük a „generationes Coplon“ területével határos. Az okmánytár azt állítja, hogy ez alatta a Szolnok-Dobokamegyében létező Kaplyon-(Kapjon) értendő.

Ez nagy félreértés!

Számtalan okírat megegyezhetlenül bizonyítja, hogy a hányszor valamely földrajzi tárgy a „genus“ vagy „generacio“ szó után, mint ennek összekötöttje említették, alatta mindig és mindenütt csak az illető nemzetség neve értendő. Nem tagadhatjuk ugyan, hogy sőt két Kaplyon nevű helység is létezett, de jelen esetben csak a Kaplyon nemzetség tagjairól van szó, mely nemzetség a Dobokával határos és a Szamostól átszelt Szatmármegyében nagy birtokokkal rendelkezett és a melyből többi között a Károlyi, Sztárai, Nagymihályi, Csomaközi, Bagosi, Czékei és Ödöfni esaládok kiágaztak.

Ugyanazon okíratban előfordúl a meg nem határozott Bolta helység is. Miután a még most létező határhelységek közül a Szolnok-Dobokamegyében lévő Szekeres-Törpény és Kozárvár is szerepel,

¹ Anjoukori okmánytár, IV. 419, 420

² Ugyanott 241.

³ Teleki okmánytár, I. 174.

melyek mindketten Dés közvetlen szomszédságában találhatóak, Balta vagy Bolta alatt, az l betű kilökése után talán a Dés melletti Bacza értendő, melyet az oláhok még most is *Batia*-nak neveznek. A Gyékényes mentén, Törpény melletti Kald falú pedig kétségkívül valamely már nem létező *Guld* nevű helységgel azonos.

11. Székely okmánytár I. 18.

Ákos nb. Toroczkói Achilles (=Elles) fia, Achilles comes örökös várát Toroczkót átadja az Aranyos melléki kézdi székelyeknek, hogy háború esetén ott menhelyt találjanak. Az okmánytár ez okmány keltezését az 1257 és 1272. évek közötti időre teszi (v. ö. III. 1.), az Urkundenbuch I. 87. pedig 1262–1272. aug. 1-ére. Mindkét helyen azon indokolást találjuk, hogy V. László 1289-ben előadja, miszerint atyja István a székelyeknek az aranyosi területet adományozta s ez alkalommal a neki tett szolgálataikat említi; ebből következik, hogy e szolgálatok Istvánnak Erdélyben való hosszabb tartózkodása alatt történetek és Ellesnek adományozása mindenestre István halála előtti időre helyezendő. E kombinációk helytelenek.

Toroczkói Elles szomszédainak : az Aranyosfolyó mentén letelepedett kézdi székelyeknek és örököseiknek megígéri, hogy mindaddig, míg az Aranyos mentén tartózkodnak, *a tatárok esetleges betörése alatt*, vagy ha őket bármely más ellenség támadná, toroczkói várában, melynek tulajdonjogát magának fenntartja, épúgy találjanak oltalmazást és menedéket, mintha ez saját tulajdonuk volna. A tatárveszélynek különös kiemelésében nem szabad Toroczkai Ellesnek holmi véletlen ötletét, vagy egyszerű alkalmi phrasisát látnunk; azon körülménynél fogva, hogy a tatárok többször Magyarországra törtek, az ily újabb eshetőségnek különös hangsúlyozása és kiemelése kétségkívül arra vall, hogy akkor, midőn ez eshetőségről szóltak, egy nem sokkal azelőtt Erdélyben történt tatárbetörés pusztításai még friss emlékezetben voltak; ez pedig képezi az illető okmány kiállítási idejének meghatározására vezető kiinduló pontot.

Magától értetődik, hogy jelen esetben az 1241. és 1242. között lezajlott nagy tatárjárásra gondolni sem szabad; de okíratilag be van bizonyítva, hogy a tatárok 1285. január végén, vagy február kezdetén Magyarországra törtek és ott az 1241-ben lezajlottott jeleket ismételni akarták. De az idők nagyon változtak. Az 1241-ben tauúsított fejtelenség sokkal több vészt hozott a nemzetnek, mintsem hogy most már elfeledték volna; most mindenki azon volt, hogy bevárás és minden teketória nélkül az ellenségnek ellenálljon és így a magyarok majdnem mindenütt mint győzők kerültek ki a harcából. Márcziusban belátták a tatárok, hogy nem 1241- féle állapotokkal van dolguk, minek az lett a következménye, hogy Erdélyen

keresztül visszavonultak. Kisebb csapatokra felosztva, folytatták itt pusztító munkájukat; pusztították Beszterczét és Torda vidékét; okirati bizonyítékaink vannak arról, hogy a *Toroczkóba bevándorolt bányászok szabadalmi levelei* a lángok martalékává váltak és hogy az *Aranyos mentén lakó székelyek egy tatár csapatot ártalmatlanná tettek*.¹ Utóbbi körülmény fényes bizonyítéka annak, hogy Toroczkói Elles toroczkói várát egy még nem régen történt tatárbetörésnek még el nem mosódott benyomása alatt a szomszédos székelyeknek megígérte, miből tehát következik, hogy az *adományozás, ha nem is éppen 1285-ben, de mindenesetre röviddel utána történt*.

Mellékesen legyen azonban kiemelve, hogy Elles nagylelkűsége talán nem annyira azon alapult, hogy a székelyek részéről tanúsított hősiességet elismerje, hanem részben bizonyos család politikájának kifolyása is volt. Tudjuk, hogy ugyanazon Elles 1294-ben atyai nagynénje fiainak a Tordamegyében fekvő gerebenesi birtokát adományozta és miután nem igen valószínű, hogy e rokonai 1294-ben még zsengekorúak lettek volna, biztosra vehetjük, hogy Elles nagynénje már 1285 táján ment férjhez; férje pedig a székely Helembán.

12. Hazai okmánytár. VI. 473.

István ifj. király 1264-ben (fel-) Gyógyi Andrásnak „quasdam terras, Germand, videlicet Polcholka et Cupud vocatas, sitas iuxta Morisium terras videlicet Castri nostri Albensis Transsilvani“-t adományozza. Úgy ez okmánytár, mint minden egyéb közlési helye és magyarázója az okmánytárnak „quasdam terras, Germand, videlicet Polcholka et Cupud“ passusát úgy fogják fel, hogy Germand az erdélyi Fejérmegyében fekvő helység volt.

Ez nem áll.

Miután Pacalka és Kapud most is Alsó-Fejérmegyében mint önálló helységek találhatók, Germándot is kellene ott találnunk, de hiába keressük. Nem is szabad keresnünk, mert Pacalka és Kapud Germándhoz nem tartoztak és Germánd község ott sohasem létezett. A ki fennebbi passusban Germánd alatt helységnevet értett, teljesen elfeledte, hogy ez esetben a szövegezés hallatlanul ügyetlen és hogy a „videlicet“ az egészet szépen magyarázza. Vajjon a „terras“ után az eredetiben vessző van-e vagy nem, nem egészen mellékes ugyan, de nem is döntő; a fő az, hogy a passusnak ez az értelme: „quasdam terras Germandi, videlicet Polcholka et Cupud etc.“ azaz *Germánd földjeit: Pacalka és Kapudot stb.* Germand tehát az előbbi birtokosnak a neve, mely névre különben másoknál is (German, Gyerman alakban) akadunk.

¹ Fejér, VI. 1, 105. 119. Knauz, II. 200. 254. 419. Wenzel V. 20 IX. 518.

13. *Urkundenbuch. I. 95.*

István ifjabbkirály 1265-ben a vénezi németek jogait megerősítvén többek között „*terram Gubul sine herede decedentis Mariae Magdalenae, quae Telukwynch dicitur*“ is említi. Miután az okmánytár e Gubul-ban egy földtér nevét látja, világos, hogy a passust következőleg értelmezi: „*az örökös hátrahagyása nélkül elhalálozott Mária Magdolnának Gubul nevű földje.*“ Wenzel III. 121. old. „*terram Vubul, sine herede decedentis, Marie Magdalene quae Telukwynch dicitur*“ olvasható. „Vubul“ itt helytelen, de Wenzel írásjelzése határozottan jobb, mint az Urkundenbuché.

Gubul egy a német erdélyi történelemben mint Geubul, Goblinus is oly gyakran előforduló személynév, hogy az erre vonatkozó bizonyítás teljesen fölösleges. Ennek folytán az illető passus így hangzik: „*terram Gubul sine herede decedentis*“ azaz: „*az örökös hátrahagyása nélkül elhalt Gubulnak a földje*“; maga a birtok azonban ninesen megnevezve; magától érthető folytatása e passusnak, hogy Gubul földje után bizonyos Mária Magdolnának Telekvinez nevű földje jön stb. Az Urkundenbuch névmutatójában különben közvetlenül a terra Gubul után Gubul de Zepus nevű birtokos szerepel.

14. *Hazai okmánytár. VIII. 93.*

István társkirály egy meg nem nevezett év pünkösdjé után következő pénteken a kevei monostor mellett tartózkodván, elrendeli, hogy bizonyos Gyula fia Miklós azon erdélyi birtokokat, melyek valamikor nagyatyjának, öregebb Gyulának kezében voltak, visszakapja és felhívja az erdélyi vajdát, Miklóst, hogy a beiktatásnál közreműködjön. Az okmánytár a keltezt „1268 körüli időre“ teszi; az Urkundenbuch (I. 528.) biztosabbra veszi az 1268. május 25-iki keltezt, mert véleménye szerint „István az erdélyi Miklóst atyja, IV. Béla, ellen Erdélyben vívott hazai bevezése után, tehát 1267-ben, jutalmazta és mert Miklós erdélyi vajdát 1268-ban említik“. Egyik feltevés sem állja meg a helyét.

Mindenek előtt megállapítjuk a megjutalmazott személyét.

Kán nb. öregebb Siklósi Gyula, az előttünk ismert erdélyi vajda és későbbi bán, ki II. Andrásnak halála után életét börtönben végezte, többiek között Gyula nevű fiút hagyott, ki 1231-től 1233-ig Kálmán királyi tárnokmestere volt. Ez ifjabb Gyulának fia fentebbi Miklósunk, ki többrenbeli okmány tanúsága szerint a baranya-megyei „Siklósi“-aknak egyenes őse. Miután ehhez még az is járul, hogy nagyatyjának birtokában volt egynehány jószágát elkobozták, nem annyira „erdélyi“, mint inkább „baranyai“ embernek nevezendő. Mikor

merül fel, nem tudjuk, biztosan; arról sincs tudomásunk, hogy a Béla és István közötti viszályok alatt az egyik vagy a másik pártján a harcokban tevékeny részt vett volna, de 1283-ban már nem élt. Azon feltételezés pedig, hogy az István és Béla között a hatvanas évek kezdetén kitört villongások alatt az erdélyi harcok, nevezetesen pedig a feketehalmi vár ostromlása 1267-ben történt, csak gr. Kemény József egyik koholmányának a szüleménye, mely bámulásra méltó következetességgel majdnem napjainkig fen tudta magát tartani és szinte hihetetlen, hogy oly nyomorult koholmány, melyben a szorongatott István „az ostromlás második napján“ a vajdahunyadi várnagyot felhívja, hogy többi között egynehány „cochy bene vasatis“-sal (jól vasalt koesikkal) „Gerói“ Kemény fia Lőrincz ellen segítségére siessen és melynek állítólagos eredetijét persze sehol sem találták meg, oly sokáig tudta a mérvadó körököt tévútra vezetni, valamint magam is csak szégyenpírral tudok visszaemlékezni azon időre, midőn a koholmány nyomán indulva Kemény fia Lőrincz nádor birtokai között Geró nevűt lázasan, de hiába kerestem. Dr. Pauler Gyulának az érdeme, hogy most már a feketehalmi vár ostromlása idejét — 1264. — pontosan ismerjük.

Miklós erdélyi vajdát említi ugyan V. Istvánnak 1268-ban kiálított egyik okirata,¹ de ennek szövegéből még ki nem világlik, hogy még 1268-ban is az lett volna, a mi különben nagyon valószínű. Az illető okmány csak azt mondja, hogy egynehány vasmegeyi várjobbágy különféle hadjáratokban, nevezetesen Görögországban, Feketehalom és Izsaszeg (1265.) előtt, Miklós vajda zászlaja alatt kitüntette magát, miből természetesen következik, hogy Miklós vajdának kiemelése itten csak ennek 1268. előtt kifejtett hadi működésére vonatkozik. Miután pedig tudjuk, hogy 1263-ban két vajda: Kán nb. László és egy Miklós a bolgárok ellen menesztett sereget vezényelte, László azonban 1264. végén már István ellen fordúlt, világos, hogy fentebbi okmányunk keltezése az 1264. utáni időre esik.

Meg is határozhatjuk.

Azon körülménynél fogva, hogy az árpádkori, a mai állapotokkal össze nem hasonlítható közlekedési viszonyok következtében a királyoknak és a legfőbb országnagyoknak nagyobb útazásai csak fontosabb alkalommal és többnyire hadi vállalatok miatt történtek, majdnem kézzel fogható, hogy Istvánnak a Szerémmegyében létezett kevei monostor melletti tartózkodása szintén valamely katonai, illetőleg hadi expedícióval állt kapcsolatban és tekintettel arra, hogy Miklós vajda is részes benne, az 1264. utáni időre esik. Ha már most azt kérdezzük, hogy mi vezethette 1264. után az ifjabb királyt az

¹ Fejér. IV. 3, 468.

ország legdélibb részében fekvő vidékbe, kézzel fogható, hogy a bolgárok ellen indult sereg élén állott és hogy egy pünkösdi előtti pénteken a kevei monostor mellett helyet foglalt főhadiszállásában emberei között a szomszédos Baranyamegyében birtokolt Kán nb. Miklós is jelen volt. E hadjárat pedig feltétlenül 1266-ra esik, mert okíratilag tudjuk bebizonyítani, hogy István akkor a bolgárok ellen vívott csatákban kétszer személyesen részt vett és 1266. jun. 23-án a bolgár Vidin vár előtt okmányt állított ki;¹ ezzel pedig nagyon is egyezik, hogy öt héttel azelőtt még a kevei monostor mellett tartózkodott és hogy *fentebbi okmányunkat 1266. május 14-én kiállította*. Istvánnak 1268. évi itinerariumából különben tudjuk, hogy 1268. jun. 3-án „in portu Preuchul“ azaz Preussel révén tartózkodott, tehát oly helyen, melyről, bár biztossággal meg nem határozhatjuk, mondhatjuk, hogy nem létezett Bulgáriában.²

Okmányunkban olvassuk továbbá, hogy Kán nb. Miklós többiek között *Jula* birtokot is visszakapta. E birtok nincs meghatározva.

Miután a *Jula* mellett nevezett összes többi birtokok még ma is Küküllőmegyében fekszenek, kétséget nem szenvedhet, hogy *Jula* is a két Küküllőmegye egyikében létezett és így a még jelenleg is Kolozsmegyében fekvő Gyulával fel nem eserélhető.

Tehát eltűnt helység, melynek multjára talán a következő adatok vethetnek némi fényt. Zsigmond király 1406-ban előadja, hogy a belső Szolnokmegyében fekvő Bálványos nevű királyi várat *Gyulai László* erdélyi vajdának adományozta vala, kinek halála után azt fia János örökölte. E János magvaszakadtán anyja és özvegye e várat néhai Losonczy Dénes bán fiainak Györgynek, Lászlónak és rokonainak adta át.³ E „Gyulai“ László vajda nem más, mint Tomaj nb. Losonczy László, ki 1376-tól 1391-ig erdélyi vajda és kinek fiát Jánost 1394-ig ismerjük; a vajda özvegye egy meg nem nevezett évi július 24-én Gyuláról levelet ír András házi Mihályhoz. Megjegyzendő még, hogy Bálványos vára valamikor a Kán nb. László erdélyi vajdáté, tehát a fentebbi Miklósnak nemzetségbeli oldalivadékaé volt.

DR. WERTNER MÓR

¹ Knauz. I. 536.

² Miután a királyok és a legfőbb országnagyok útazásai a szomszédos birtokosok részéről arra használtattak fel, hogy peres ügyeiket és kérelmeiket a magasabb ítélőszék elé hozzák, számos esetben képesek vagyunk a királyok és az országnagyok tartózkodási helyeit az illető okmányban említett felek neveiből és a tárgyalt ügy természetéből meghatározni. Az 1268. jun. 3-án kiállított okmányban a Komáromtól nyugatészaki irányban, a győri–pozsonyi határvonalon fekvő Nagy-Megyer helységről van szó. Miután a stájer eredetű Preussel Henrik, ki életét 1265-ben mint budai várparancsnok az izsaszegi csatában végezte, a Komárommal északi irányban határos Barsmegyének is főispánja volt, nagyon valószínűnek találom, hogy »Preusselrév« nem az ország déli vidékeiben keresendő.

³ Zichy okmánytár. IX. 566.

IRODALMI SZEMLE.

Katona József élete.

Junius (Zilahi Kiss Béla) Katona József élete. Budapest, 1900. Magyar Könyvtár.

Nagy érdeklődéssel, s mégis kevés reménynyel fogtunk e kis füzet olvasásába, mely az utóbbi időben, sőt ha jól tudjuk: egyáltalán, egyedüli könyvalakban megjelent műve szerzőjének. Az érdeklődést indokolja a nagy tudás, a széleskörű történelmi műveltség, az önálló kutatásra született hajlam s a kritikai érzékkel párosult írói tehetség, mely tulajdonok közül még ellensége sem tagadhat le Zilahi Bélától egyet sem. Hozzáadhatjuk ehhez még a stíl magyarosságát s a folytonos előadást, mely ha néha száraz is, többnyire élvezhető. *Junius* kiválóan ért hozzá, hogy aránylag röviden egy egész korszak életének hű képét adja s egy-két lapon olyan és annyi dolgot mondjon el, melyre másoknak egy nagy kötetre van szükségök. Mint régi tárczaíró, valósággal beletanult abba a mesterségbe, mely a sokféle ágazó történelmi szálat biztos kézzel fogja össze s kiválasztva a sok lényegtelen közül a lényegest, tisztán az utóbbiak rajzára szoritkozik. Rövid lélekzetű cikkeiben sokat mondani el s hozzá még tömören, érdekesen és kerekdeden: nem utolsó írói erény. De a kik nagyon hozzá szoknak, rendszeren elvesztik szemmértéküket a messzebb távolságokra s ha nagyobb művet kell írniok, könnyen cserbe hagyja őket a beosztó képesség s hamar kifogynak mondani valójukból. Úgy látszik, az agyon is úr a szokás s ha működése a kis adagokat szokja meg, nehezen préselhető ki azon felül belőle valami. Ez az egyik oka, hogy kevés reménynyel fogtunk *Junius* könyvének olvasásába. Egységes, nagyobb s jól megkonstruált életrajzot nem igen adhat, mert természetévé vált, hogy röviden beszéljen. A másik: nem lélekűvár és nem filozóf, s írjon bármily okosan, tehetségének fájánál fogva sem képes rá, hogy egy életrajz keretében elének állítsa az embert, olyannak, a milyen volt, hogy az írásból kihallassék szíve dobogása, kitűnjék erénye és gyarlósága; milyen volt haragja, mosolygása; mi a titka, stb, mert úgy vélem, hogy egy nagy embernél a legkisebb egyéni dolgok is fontosak s gyakran egy elejtett szó, egy gesztus, az ajknak egy alig észrevehető rángása, vagy a legparányibb dolog is épp úgy visszatükrözi egyéniségét, mint a harmatcsepp a nap teljes ragyogását.

És föltevésünkben nem csalódtunk. Első állításunkat már az életrajz bevezető sorai is igazolják, melyek roppant messzeségből teszik meg a fölösleges kerülőt. Junius érezte, hogy hamar ki fog fogyni az írásból, ha in medias res ugrik, vagy ha Katona születésén kezd. A tárgyhoz való ragaszkodást feláldozza tehát s maga is beleesik abba a hibába, melyet nem valami jogos alapon ró fel oly gyakran Zrinyi életírójának, Széchy Károlynak. „Kecskemét a mult század végén, bár Alsó-Magyarország első mezővárosának büszke címét viselte, a valóságban inkább volt falu, mint város. Ne hangozzék ez állítás ócsárlás-képpen, nem állott különben a dolog más városokkal sem: falu volt Szeged és Debreczen, falu volt Pest is, kisebb, néptelenebb, talán szegényebb is Szegednél Debreczennél és Kecskemétnél. Az ok és magyarázat ugyanaz: a török hódoltság. Még Debreczen volt a legszerencsésebb, mert állandóan nem élt török fennhatóság alatt, csak irgalmatlan serezeket fizetett elég sűrűn. Kecskemét mindjárt a mohácsi csata után megismerkedett a török uralommal; másfél századon át része volt a budai vilajetnek és átszenvedte mindazt a nyomorúságot, a mit a török hódítás rázúdított a magyar földre . . .“ s így tovább, lapokon át. Azt hinné az ember, hogy Kecskemét városa történetét olvassa s nem Katona életét. Valóban a legjobb akarattal sem hihetjük el Juniusnak, hogy mindez Katonára, akár mint emberre, akár mint drámaíróra a legkevesebb befolyást is gyakorolta volna. Hát még: a mikor az iparosokat tárgyalja! „A ezéhek közt legnagyobb a csizmadia, aztán a takács, aztán sorban a szabó, a szűrszabó, a szűcs, a molnár, a kovács, a lakatos, az ács és kőműves, a tímár, az asztalos, a bogvár, a kalap- és szíjgyártó ezéhek“. (Van-e még több? kérde aggódva az olvasó. De Junius hidegvérrel folytatja:). „Volt egy pár ötvös, puskaműves, késes, bádogos, rézműves, bábsütő, kötélverő, gombkötő, esztergályos, szappanos és órás iparos is. Nyomdász nincs 1841 ig; de van három könyvkötő, a kik a régi jó időkben egyúttal könyvtárosok is voltak. Előfordult egy pár a luxust szolgáló iparág is. Voltak divatárusnők, akkor masamódnak hívták, csipkeverők, főkötő varrók, gyolesfestők, kesztyűs, posztónyíró, harisnyakötő és szobafestő. A mézárós és hentes-czéh nem népes, de ez a foglalkozás mindenütt előkelő, hogy úgy mondjam „arisztokratia volt“.

Junius megczáfolni látszik föntebbi állításunkat, hogy a lényeges vonásokat kiválasztva, ezek rajzára törekszik. De ezt csak kisebb dolgozataira mondtuk, melyekben nincs oka s ideje sincs fölösleges kitéréssekkel növelni a hasábok számát. Nehéz ellenállni a vágynak, hogy mindazt el ne mondja az ember, a mit tud; s Junius e nehézséget nem küzdi le. De nehezebb és szebb olyant mondani csak, a mit az olvasó nem tud: s a kiváló essay-íróknak ez a sajátysága. Azt hiszem, hogy Katona József életének magyarázatánál több alkalom kínálkozik az új szempontokra s az újabb világitásra. A kecskeméti falusi viszo-

nyok ebben a csöndes és szomorú nagy emberben egyetlen egy csírást sem fejlesztették ki a tehetségnek s így a „környezet hatása“ nem itt, hanem Pesten, abban a körben keresendő, mely az első impulzust adta neki arra, hogy színészsé, majd színműrővé váljék. Szerettük volna, ha Keeskemét helyrajza helyett erre fektette volna a fősúlyt Zilahi s ne csak vázlatot, de szélesen megfestett, hű képét adja Katona pesti társaságának, a könyveknek, a miket olvasott, az embereknek, a kikkel rokonszenvezett. Igaz, hogy szerelméről elég részletesen s elevenen ír. Olyan szerelem ez is, mint a legtöbb nagy emberé: heves, de megnyilatkozási formájában mégis félnék és szemérmes; e mellett bánatos és reménytelen. Szegény nagy ember, a kinek szíve telve volt egy Petur lángolásával, egy Bánk nemességével s egy Melinda gyöngédségével! A szerelemnek nem üdvösségét, de poklát élted át, hogy találtál volna hangot a boldog szerelem leírására? A lángelméknek majdnem közös tragikumuk, hogy a nők előtt ne legyenek kedvesek s csak messziről legyen édes a hallgatásuk, „mint a havasi kürté“. Ha nagyok, mint gondolkodók: esetlenek, mint a szalon emberei; ha ügyesen rimelnek, bizonyára ügyetlenül bókolnak s az, a ki a legszellemesebben beszélteti személyeit, többnyire hallgat, a konvencziót megkívánta társalgás alatt. Csak kevés a nő, a ki műveltségénél fogva fölemelkedhetik hozzájuk s megérthetné őket. Sajnos, ők az ilyenekkel csak a legkritikább esetben találkozhatnak. Katona József legalább nem találkozott velök s a mint múzsáját nem értette meg senki: azonképpen nem értették meg szerelmét sem. A lapokat, melyek ennek a „mogorva“ embernek modoráról, természetéről és jelleméről szólnak, nem lehet kritika nélkül olvasni, mert csak oly fölszínsek, mint a szép Déryné minden szava. S mégis sajnáljuk, hogy a sokat fecsegő színész ez egy tekintetben oly szűk szava volt. A historikus a fecsegésből is kihámozza, hogy mi az igazság, mely megjegyzésnek alapja a hiúság, vagy érdek. De kihámozza azt az író műveiből, leveleiből, családi hagyományaiból, az esetleg fennmaradt adomákból, tettekből, a tárgyakból, melyeket szeretett, vagy a leszármazottak véralkatából is, — hisz minden fennhangon beszél az értelmeseknek, még a szikla is, Emerson szép hasonlata, mely utat váj a hegyoldalba s ezzel leírja a maga élettörténetét. Úgy vélem, hogy Katona József életírója nem elég psychologus ahhoz, hogy a holt lapok és hagyományok megvallják neki titkaikat, s innen van az is, hogy új dolgot nem hallunk tőle a nagy emberünkről. Ha csak azt nem vesszük újnak, hogy Katona a „Rózsa“ ez. vigjátékkal nem gúnyolni akarta Déryné, hanem jóakarattal figyelmeztetni hibáira. Sokszor a gúny is jóindulatot takar, mert ezek hathatósabb eszközökül vannak kiválasztva a jóakarattal. Ez a megjegyzés sem valami eredeti tehát, s a régibb életírókhoz képest nem mutat haladást.

Katona József dráma-írói pályája mindössze nem hosszabb négyöt évvel. Ez idő alatt mintegy 8—9 drámát ír. Zilahi e rövid pályát

jellemzetesen rajzolja meg s darabjait nemcsak kivonatolja, de talpraesett megjegyzésekkel kritizálja. Bár e rész nem tartozik a szorosan vett életrajzhoz, szolgálatot tett vele a Magyar Könyvtár czéljának, melynek egy része a tanulók ismereteinek gyarapítására irányul. De itt is adós marad egy kérdés helyes megoldásával, mely különben sokkal fogósabb, semhogy szemrehányást tennénk érte. A kérdés ez: hogy lehetséges, hogy Katonának csak egy remekműve van s többi darabja nemcsak nem mutat a lángelme kéznyomára, de határozottan gyarló. Ne mondja valaki, hogy Madáchnál ugyanez az eset. „Az ember tragédiája“ költőjének gyönyörű, filozófiai mélységű költeményei maradtak fenn, melyek nemcsak előiskolájául tekinthetők nagy drámai költeményének, de a kiforrt lángelme szemlélődéseinek gyümölcsei s határozottan irodalmi becsesel bírnak. Katona József drámaiban azonban sem a szerkezet, sem a cselekvény fölépítése, sem a jellemrajz nem mutat rá azokra a bizonyos „oroszlánkörmökre“. Ő csakugyan egyszerre bukkan ki tenger mélységéből, a nélkül, hogy megmondaná, ki volt tanítója s hol járt iskolába? Hogy Shakespearet és — Kotzebuet tanulmányozta? Bánk bán irásakor épp úgy ismerte őket, mint a „Rózsa“, a „Ziska, a táboriták vezére“, „Jeruzsálem pusztulása“, vagy akár „A borzasztó torony, vagyis a gonosz talált gyermek“ írása alkalmával. S míg az első remek: az utóbbiak egyaránt silány tálományok. Zilahí úgy kísérli megfejteni a kérdést, hogy egyszerűen tagadja, hogy az említett darabok oly rosszak, a milyeneknek az életírók mondják. De ez oleó ellenvetés. Azt hisszük, hogy az ok inkább ott kereshető, hogy Katona maga sem fordított figyelmet ifjúkori drámáira, mert ideje sem volt erre. Részben körülményei, részben az egykori, valóban bohéme színpad igényei is olyanok voltak, hogy gyorsan kellett dolgoznia s nem végezhetett egyebet hirlapírói munkánál. A könnyelmű, szeleburdi és nem legműveltebb bohéme társaságot, melyben forgolódott, nemkülönb az akkori primitivebb esztetikai kívánalmakat épp úgy kielégítette egy férczművel, mint egy remekművel. A Bánk bán sorsa is csak bizonyítja ezt. A fő az volt, hogy sokat és gyorsan írjon; hogy mit irt, az mellékes. Katona érezte a maga erejét s tudta, hogy mindez csak játék, léhaság, nem pedig művészet. Mikor Döbrentey „Erdélyi Múzeuma“ 1814-ben pályadíjat hirdetett, látta, hogy most már komolyabb dologról van szó s minden erejét és tudását érvényesítenie kell. És érvényesítette is. A Bánk bán nem úgy tekintendő, mint egy fokozatos fejlődés legmagasabb foka, mert hiszen a fejlődés el van rejtve szemünk előtt. Ellenben egyéb darabjait illetőleg kell sajnálnunk, hogy nem szerencsésebb viszonyok közt születtek, mert épp úgy remek művekké formálódhattak volna a költő agyában, mint maga Bánk bán.

Visszatérve azonban Június könyvére: minden esetre hasznos és kellemes olvasmányoknak tartjuk azokra nézve, a kik Gyulai művén

kivül Katonáról egyebet nem olvastak. Ha az irodaiomnak nem is nagy nyeresége, adatainak hitelességénél és lelkiismeretességénél fogva nem csak impulzust, de segédkezet is adhat egy újabb Katona életrajzra.

h. j.

Bodley: Franciaország.

John Edward Courtenay Bodley. *Franciaország*. Fordították dr. Darvai Móricz és Mihály József. A magyar tud. akadémia kiadása II. rész 1900.

Bodley híres essayjének, mely Franciaország jelenkori közállapotait tárgyalja a lehető legalaposabb kutatás és közvetlen tapasztalatok nyomán, második kötete nemrégiben hagyta el az akadémia kiadásában a sajtót.

A híres politikai író e művének első kötetét még az 1899-es évben fordították magyarra s akkor ismertették is lapunk hasábjain. E második kötetben, mely a III. és IV. könyvet foglalja magában, a *francia parlamenti* rendszerről és a *francia politikai pártokról* értekezik Bodley. Folytatását képezi mindkét tanulmány az első kötetben foglalt *Szabadság* és *Alkotmány* című könyveknek s avval közös alapeszméből fakadván külön részletes taglásába bocsátkoznom feleslegesnek, mondhatom, lehetetlennek látszik.

De nagyon is fontosnak is tartom, most midőn a nagy angol essayista e fontos munkájával foglalkozunk, megemlíteni, ha a hely szűk volta miatt csak per tangentem is, mind azt, a mi e mű keletkezésével elválaszthatlan connexióban lévén, valódi értékének megállapítására okvetlenül szükséges.

A ki nem olvasta Bodley e művét, pedig sokan vannak, mert ez úgyszólván egyetlen tudományos kiadványunk hallatlan indolenciával találkozik a művelt közönség köreiből is, — annak hasztalanul akarnám, felsorolva a címeket, elmondani, mi mindent nem látott meg Bodley ama 7 év alatt a reá nézve addig csaknem idegen országban. Célom inkább érdeklődést kelteni a munka iránt, melynek tanulmányozását minden politikusunknak, de minden közjogásunknak kötelességévé kellene tennünk.

Nincs nehezebb feladat a jelenkor megítélésénél. (Szándékosan használtam ezt a lefordíthatatlan, jellemző kifejezést, mely alatt a kritikai szemlélődés és közvetlen tapasztalat együttes eredményét értem.) Mentől közelebb állunk valamely korhoz, annál több olyan behatásnak engedünk, melyek szemünk éleslátását homályosítják, tiszta szándékkal bemártott tollunkat habozni késztetik. De maga a természetes világ, ezer eselszövéseivel és emberi elménk számára annyi elrejtett titkaival sokkal veszedelmesebb Scyllái és Charibdiszei a jelenkor historikusának,

kritikusának, memoireírójának, hogysem szerencsésen kiszabadulhatna közülök. Boldog az, ki csak remélyét s a formát veszi oda, s az igazságot tépett köntösben bár, de — megmenti.

Bodley is igen átérezte annak a küldetésnek nemes és nehéz voltát, melyre magát hívatva érezte. Mert mint művében megvallja, két pillanat van, a mikor könnyű írni valamely országról: a mikor még semmit sem tud az író s mikor már eleget tud. A kettő között nem elég erős az önbizalma, hogy legyőzze a kevés tudás által már felélesztett kétségeket s így — nem ír.

Hos hát Bodley megvárta a második pillanatot, mert az első nem izgatta. Hét álló esztendeig tartózkodott Franciaországban (kevés külföldi utazás ideje beleesik e 7 évbe) s ez idő alatt meglakta Elzász-Lotharingiától Normandiáig s Marseilletől a Pyrenei heglánczokig az egész országot. Érintkezett a nemzet minden rétegével: a bourbonista vidéki földesúrtól a panamista miniszterig s a nemzeties érzületű abbétól a szociálista lyoni selyemgyári munkásig. Meghallgatta mindegyikök véleményét, panasztát és — nem írt. Megvárta míg ez impressziókat fel is dolgozza, assimilálja agyveleje; míg tulajdon meggyőződése nem volt a dolgokról, addig nem tett papírra egy betűt is.

Így született e könyv, melynek második kötetéről szeretnénk valamit írni. Jellegetest és keveset.

Európa népeinek jó $\frac{9}{10}$ -része parlamenti kormányforma mellett éli vígan-szomorúan napjait s mi természetesebb tehát, ha a kérdésnél sokkal többet időzik szerzőnk, mint másnál. *Taine* nyoma erősen megérzik rajta. Talán *Renan*-on kívül, kihez szintén baráti kötelekek fűzték, nem is gyakorolt e praktikus angolra más akkora hatást, mint ez az angolbarát nagy bölcselető, kinek az angol irodalomról írott műve még sokáig páratlan lesz a maga nemében.

Ő is mint *Taine* a parlamentáris kormányformát nem tartja valami szerencsés megoldásnak a népakaratnak a kormányzatban való érvényesítésére. De legkivált nagy ellenszenvvel szól a francia parlamentről, melyet a becsületes nép nagy tömegével szemben nagyon gyenge erkölcsi hatalomnak néz, mely — szerinte — határozott és káros ellentétben áll a néppel. A miniszterek szerepléséről sokat és sok igazat ír. Kevés a fizetésök (2400 font) s így kénytelenek mellékkeresettel pótolni azt, a mit az állam megtagad. Nem kell épen panamistáknak lenniök és már nincs meg az az erkölcsi integritások, melyet a grand nation törvényhozóitól megkövetelhetnénk.

De legfőképen a politikai pártokról írt tanulmánya mesteri: fel-fogásában annyi eredetiség, következtetéseiben annyi merészség van, hogy első pillanatra megdöbbsent. Régi elavult politikai doktrinák romjain bizonyítja be, hogy igenis nincs rendén a dolog a francia politikában s hogy a csaknem 100 év óta szállóigévé vált politikai bizonytalanság s forrongás nem mesebeszéd, de a mindennap tényei által beigazolt szomorú jelenség.

Bodley összesen hét csoportba osztja a francia pártokat. A régiektől, az ultra-conservatívoktól, a *royalisták*-tól kezdve egész az ultra modernekig, a legradikálisabb *szociálisták*-ig ott látjuk a *plebiscitáriusokat*, a *rállióltakat*, a *balközépet*, az *opportunistákat* s a *radikálisokat*.

Legérdekesebb s a jelen politikusaira legfontosabb az a fejezet, melyben *Marx*, *Lassalle*, *Bebel* követőinek képviselőiről emlékezik meg *Bodley*, éppakkora tudással, mint kevés rokonszenvvel. A szociális kérdést különben, mint maga bevallja, nem akarja jelen művében tárgyalni s inkább csak a *szociálista* képviselők megválasztásának esélyeiről szól s az egyes vidékek szavazatainak *szociálista* jelöltre adott többségét igyekszik gazdasági okokból megfejtetni.

Abban azonban egyetért s itt nem tud elzárkózni a kor intő szelleme elől, hogy a gazdasági kérdés megoldásra vár Franciaországban csakúgy, mint mindenütt széles e katonaságnak s hogy e megoldásban jelentős szerepet kapnak a *szociálisták*, kiknek francia képviselőiről is áll szerző eleve hangoztatott tétele, hogy maga a nép és párt, melyet képviselnek, jobb deputatusainál. S ez kétségteljesül nagy kára Franciaországnak.

Bodley művének szinte csonka végére érve telve vagyunk a legkülömbféle benyomások tarkaságával, de egy bizonyos és ez legyen művének kritikája is — hogy megismertük azt az országot, melynek valódi közállapotait idegen írónak kellett velünk megismertetnie. Mert az egyetlen — érdemes — francia munka *Taine* *Origines de la France contemporaine*-je sokkal nagyobb és bővebb hogysesem nemszaktudós élvezettel forgathatná, jóllehet negyven évig készült s *Taine* stílusának minden bája csinosítja.

Br. Horváth Emil.

Philosophia militans.

Paulsen: Philosophia militans Gegen klerikalismus und naturalismus. Berlin (Reuther & Reichard) 1901. 192 lap. Ára 2 márka.

A nagyhírnevű berlini böleselőnek 5 egymással szervesen összefüggő értekezésével és tanulmányával van itt dolgunk, a melyeknek mindegyike elárulja azt a mélyreható philos. tudást, a melyet bámunk „Az ethika rendszere“ és „Bevezetés a böleséletbe“ ez. nagyobb műveiben. A modern német idealistikus böleséletnek fényes apológiája ez az 5 értekezés két halálos ellenségével: a klerikalizmussal és a naturalizmussal szemben. Az egyik megveti a böleséletet, mint „a gondolkodás rég leszorított s elavult formáját“ s annak helyére a természet-tudományt állítja, míg a másik gyűlöli és szidalmazza e böleséletet, mint „a hitnek megrontóját“. A támadás központja mindkét oldalról Kant, kinek böleslete egyrészt megsemmisítette a dogmatikai naturalismus s a materialismus világnézetét, s másrészt megsemmisítette a

dogmatikus supranaturalismust, vagyis a scholastikus metaphysikát. Szerző szerint mindkettő éles ellentétben áll a szabad tudományos és bölcséleti kutatással s a személyes vallásos hit benső érdekeivel egyaránt.

Az első tanulmány címe: „*A legújabb er.tnekitélet a modern bö'eselet felett*“. Tárgya Willmann prágai egyetemi bölcsélettanár „Geschichte des Idealismus“ cz. művének kritikai méltatása, mely mű az újabb újscholastikai módszer világánál és szellemében anathemát mond a modern bölcseletre. Művében a „történeti“ módszerrel szemben a „dogmatikait“ követi, a melynek álláspontján „az egyedüli igaz bölcsélet Aquinói Tamás pápailag szentesített bölcselete“. Az absolutismus az egyházi tanban a bölcseletnek s a bölcséleti oktatásnak megköttését vonta maga után, a mely mitsem akar hallani a bölcséleti alapelvek átalakításáról, hanem csak polemikáról és apologetikáról. Materialismus, naturalismus, pantheismus, nominalismus, sensualismus, empirismus, agnosticismus, criticismus, scepticismus és nihilismus sőt anarchismus azok a közönséges jelszavak, a melyekkel ezek a körök a modern bölcséleti rendszereket úgy szólván lepaskolják, s a melyeknek egyetlen óvószere a Tamás-féle bölcsélet, mint „*philosophia perennis*“. Hogy ez az áll'spont egy a tudományosság körén kívül álló s önmagáért való világ, nem szorúl bővebb magyarázatra. Paulsen sem látja a modern bölcseletben „a bölcsesség teljességét“, de azért nagyon távol van attól, hogy p. o. Kantban és Spinozában, ebben a két modern szellemi óriásban „igaztalan sophistákat“, „autonomistákat“, „hamisítókat“, „két nyelvűséget“, műveikben pedig „vétkesek számára való morált“ lásson. „A mint Luther a vallás, úgy Kant a spekuláció terén az egyéniség elvében látta a dolgok megítélő mértékét, s e tekintetben ősiük a sophista Protagoras volt“, sőt Willmann szerint „Kant hibája a bölcsesség s a szerénység hiánya“ — „a hit, az erkölcsiség s a tudomány valódi felforgatója“. Végül kifejti Willmann, hogy „a prot.jellegű modern bölcsélet képtelen ép elveket kölcsönözni a sociális philosophiának“, mi mellett „a mai prot. Németország sociális dekomposíciója“ is bizonyít. — Ime így itélik meg ezek a körök a modern bölcséletet. A közös bölcséleti egység lebontásának története ez, telve ellentmondó rendszerekkel. S a jelen bölcsélet sem más, mint romhalmaz és tetemmező“. Egyedül Tamás bölcséletének visszaállítása a bölcsélet újjászületésével azonos. Hogy a tudomány fejlődésére s a modern kultúra gazdagítására is közrehatott volna a modern philosophia, arról mitsem akarnak hallani e dogmatikus körök.

A 2-ik tanulmány címe: „*Kant a protestantismus philosophusa*“, mely először a Vaihinger-féle „Kantstudien“ egyik kötetében jelent meg. Paulsen szerint Kantnak nem csupán az ismeretelmélet, hanem az emberi méltóságot, jogot, hitet és szabadságot érintő dolgokba is sok mondani 'valója van a mi realista korunkban. Kant bölcsé-

lete máig is a maga nagy igazságaival irányítója a mi világ- és élet-felfogásunknak, főleg pedig a prot. világnézetnek. Ma is az a probléma, hogy össze kell egyeztetnünk a hitet a tudással, s egységes világnézetre kell törekednünk a szellemi élet egész vonalán. Főcélja volt az általános érvényű ismeret lehetőségének elérése a tudomány terén, s a metaphysikai idealismus lehetőségének megállapítása a világnézet terén. Végelemzésében tehát mint Platon rendszere a morállal kapcsolatos politikában, úgy Kant kriticismusa a vallásos-erkölesi világnézetben végződik. Kant maga mondja, „man müsse das Wissen aufheben, um den Glauben Platz zu machen“. A morálphilosophia s a vallástan Kant bölcseletének a záróköve, mely egységes világnézetre vezet az egész vonalon. E vallástan az első kísérlet az egyházi hittanoknak a tiszta morális ész hittel való összeegyeztetésére. Kant szerint a vallás lényege az istennek örök szeretetében vetett hit, mely vallásnak bizonyossága az erkölesi törvény, s célja a jóra irányító akarat fejlesztése és erősítése. Kár, hogy tényleges tapasztalatainak és históriáinak felfogásában kora tévedéseiben osztozott. Paulsen szerint Kant 1. helyesen fogta fel a tudás és a hit lényegét, 2. megfelelő helyet biztosított az akaratnak a világban, s 3. helyesen határozta meg a szellem lényegét s az érzékihez való viszonyát. Kant becsületet szerzett azzal a szellem teremtő erejének, hogy annak lényegét a szabadságban, az élő tevékenységben látta. Mert morális determinismus az ő rendszere, azért Kant a protestantismus philosophusa. A reformatori elvek tiszta felfogásával lehetővé tette azt, hogy valaki komoly gondolkodó és őszinte hívő keresztyén lehet egy személyben. Ez alapon Kant Luther műve befejezőjének tekinthető. Megsemmisítette a scholastikus bölcseletet, a midőn a hitet a tudásból s a tudományt a vallásból, mindkettőnek önállósága és szabadsága érdekében, kiszorította. Kant bölcseletének a protestantismusmal való rokonságát Paulsen tehát abban látja, hogy hangsúlyozza elméleti és gyakorlati oldaláról egyaránt az ész autonómiáját, hogy érvényre emeli a voluntarismus elvét az intellektualismus tulzásaival szemben, hogy az istenfogalmat ethikai attributumokhoz köti, s hogy a morálprinzipiumot az akaratelhatározás formájában, tehát a hitben és nem a külső cselekedetben látja. Abban is prot. bölcselet Kant, hogy elkülönítette a vallás terét a theológiától, s hogy mint ilyen szembe szállott a ceremonialismus s a papismus minden nemével és összes árnyalataival. Az érzület és a cselekvés keresztyéniséget tanítja Kant, azért van mondani valója a mai szociális kérdés megoldásában is. „Bölcselete“ — így végzi Paulsen — „hatalmas segédeszközököt nyújt hiterejével és morális komolyságával a modern szakadozottság, relativistikus historicismus és materialista felületesség ellen. A tudományra és a vallásra vonatkozó jelentősége mellett a nevelés terén is tanítómesterünk az erős keresztyén jellemek képzésében!“

A 3-ik értekezés címe: *Katholicismus und Wissenschaft*“.

Ebben megbírálja *Hertling* bárónak „Das Princip des Katholicismus und der wissenschaft“ cz. méltán feltűnést keltett művét, s kimutatja, hogy — mint *Sell* würzburgi tanár esete is igazolja — a kath. tudós a mai egyházkormányzat alatt a tudomány művelésében a legszűkebb határok között mozoghat, s hogy annak *Hertling* professor által körvonalazott szabadsága korántsem felel meg a valóságnak. Maga a rendszer oka annak, hogy „szabad kath. egyetemről“, s „a tudományos kutatás szabadságáról“ a mai catholicismusban szó sem lehet. Hisz a Syllabus elítélte a hit- és lelkiismereti szabadság modern követelményét, s ma már elfogulatlanabb kath. írók is elismerik „a kath. tudományosság inferioritását a protestánszal szemben“. A kolostorok megszüntetése s a kath. közművelődési intézetek korlátozása korántsem oka annak, hogy a kath. tudomány haladásáról szó sem lehet. A freiburgi kath. *Krausshoz* hasonlóan *Paulsen* is vallja, hogy *Hertling* írata a kath. tudomány haladásáról s a szabad kath. egyetemről „enyhe szellemben írott idyll“-nek tekintendő, mely távolról sem oldja meg Róma és a század tudománya közötti elvi ellentétet.

A 4-ik tanulmány *Fichte* emlékének van szánva és „*Fichte a philos. gondolkozás szabadságáért való küzdelmében*“ címet viseli. Itt *Paulsen* védi *Fichtét* az atheismus vádjával szemben, mely kérdésben a theol. és philos. korlátoltsággal szemben annak idején a weimári kormány is felettte gyengének bizonyult. Az ifjabb *Fichte* műveinek és *Hase* „*Jenaisches Fichte-Büchlein*“ cz. klasszikus művének bő felhasználásával mesteri rajzát adja *Paulsen* *Fichte* ethicismusa kifejlődésének, híven ismerteti az atheismus feletti vita lefolyását s méltó emléket emel e nagy szellemi hős egyéniségének és bölcséletének.

De a dogmatikus Klerikalismus mellett a naturalismus is ellensége a modern bölcseletnek. Ezt tárgyalja az utolsó tanulmány, a melynek címe: „*Haeckel E. mint philosophus*“. Ebben a legterjedelmesebb tanulmányában *Haeckel* jénai tanár és ismert nevű természettudós „*Welträthsel*“ cz. hirhedt művét s annak keresztyénellenes monistikus világnézetét ismerteti. A „világtalány“ az, hogy a teljesen felesleges hit helyére a tiszta tudásnak kell lépnie, s főleg „a keresztyéniség ellensége a tudásnak és a kultúrának“. „A XX ik században a babonás hit helyére a műveltek monistikus hitvallásának kell következnie“. Részletesen ismerteti *Paulsen* a jénai természettudós monistikus evolutionismusát, merész következtetéseit, vakmerő ellenmondásait s érthetetlen keresztyénellenes támadásait, a melyek még *Krisztus* személyét sem kimélték. Mint „atheista“ elveti „a theismust, mint anthropomorphistikus vallást“. Összezavarja a theológiát a zoológiával, s a szellemet „légnemű aethernek“ definiálja. Szerinte „minden lelki tevékenység az idegrendszer műve“, s így „nincs abban hely a keresztyén istenfogalom, vagy a szellem reális valósága számára“. El tehát a szellem fogalmával a lelki s a substantia fogalmával a testi világból!

Evolutionismusa a természeti világban czélfogalmat nem ismer, s így a keresztyén vallásos-erkölesi világnézetéről hallani sem akar. — Ismertetését Paulsen azzal végzi: „Égő arczipurulással olvastam e művet, szégyenkezve az általános műveltség s a philos. szakképzettség e nyomorúságos állapotán. Fájdalmas érzést keltett bennem, hogy ilyen művet megírhattak, nyomathattak, megvehettek, olvashattak, csudálhattak és elhihettek a költők, gondolkodók és philosophusok ama hazájában, a mely egy Kanttal, Fichtével, Goethével és Schopenhauerrel dicsekedhetik“.

Valóban „philosophia militans“ a modern böleselet e klerikális és naturalista áramlatokkal szemben! S csudálatos, hogy az ellentétek, mint sokszor az emberi szellem történetében, itt is találkoztak. Köszönettel vesszük, hogy az előkelő berlini philosophus azokat kérlelhetlenül földerítette.

Dr. Szlávik Mátyás.

KÜLÖNFÉLÉK.

Barcsay Ákos megöletésének helye.

A Barcsay Ákos megöletésének előzményei általánosan ismeretesek; a gyilkosság körülményeire és helyére nézve pedig három olyan egykorú írónk van, a kiknek művei ebben a kérdésben illetékes kútfők. Ez a három: Bethlen János a kancellár, Kraus György a segevári krónikás és Szalárdi János.

Tudósításaik csaknem egészen tisztázzák a kérdést. Egyedül a helyre nézve hagynak fenn ellenmondásokat; de ezek is önként megoldódnak, ha az írókat, a megöletés körülményeit s a vitás helyszínt tekintjük.

Bethlen János a komoly államférfiú 1664-ben megjelent munkájában¹ igen röviden úgy adja elő a Barcsay meggyilkoltatását, hogy Kemény János Barcsayt fedezet alatt Görgényből Kővár felé indíttatta; de az útban megölték, s Répán a parasztok nyomorúságos módon temették el.

Lényegében megegyezik ezzel, — csak valamivel bővebb — a *Szalárdi* leírása. Szerinte is Kövér Ferencz asztalnok és Váradi Jónás kapitány kíséretére bízva Kemény indíttatta Barcsayt Kővárba „Budai Zsigmond nevű máramarosi emberrel együtt“. Egy szekérbe hányták, megvasalták s oda lakatolták őket, Szalárdi szerint „hihető azért, valahol valakik őket az úton elszabadítani ne kezdenék“. Azonban mikor Répához értek, „nagy véletlen reájok ütének, s a szekeret ottan felvervén, noha nagy reménykedéssel reménykedének, ha ugyan meg kellene lenni szedjék fejüket; de azok neki dühödten meglövéldözvén, vagdalván

¹ *Rerum Transsylvanicarum libri quatuor. MDCLXIX. 227 old.*

őket, megölték vala. Kiknek tetemeik a falu lakóitól ugyancsak ott, a falú pellengére mellé egy vermecskébe eltakarítottak vala¹⁴.

A harmadik forrásunk a Kraus krónikája — még részletesebb. Legtiszább képet ebből nyerhetünk. E szerint, mikor Kemény bizonyosan tudta már, hogy a törökök Baresay érdekében az ország határait átlépték: első sorban szükségesnek tartotta, hogy a Görgénybe internált Baresayt nagyobb biztonság okáért Kővárba vitesse. El is indította. Küldött vele egy székely nemest (Kövér F.) s egy magyarországi hadnagyot, Váradí Jónást, hogy lovas kísérettel Görgényből Kővárba szállítsák. Ezek aztán Baresayt Budai Zsigmonddal együtt egy kideszkázott szekérbe tették, a melyen a Rákóczyak a vadászkutyáikat szokták szállítani, s a foglyoknak azt mondták, hogy az ország rendeli őket Kővárba. Mikor azonban a Mezőségekre értek, Baresayt egy kerek nyíláson át, — a milyenen a kutyák szállítás közben ki szoktak a szekérből nézni — meglőtték, Budainak ugyanott fejét vették, s utoljára Baresay szolgáját Szövérdi Jánost koncizták fel „Kozmann“ és Répa faluk között, s a legközelebb eső Répa derekára a commissio rosszindulatú parancsára a parasztok földelték őket el. Azonban Baresay komornyikja Doboli István távolról követte az urát, hogy a dolga végét lássa. Mikor megtudta a gyilkosságot s a temetés színhelyét, bement Marosvásárhelyre, vásznat vett, kiásta és kiemelte a fejedelmet, gondosan begöngyölte az elvezett és kihült testet, s harangozás és énekszó mellett a templomba temettette el. Ezért utóbb aztán Kemény őt Baresay Andrással és Mikes Györggyel együtt Fogarasban felakasztatta.²

A három tudósítást egybevetve rögtön láthatjuk, hogy a részleteket Kraus ismerte a legbővebben. Tudósításának lényegével a Bethlen János és Szalárdi leírása is annyira összevág, hogy a két utóbbit felesleges lesz tovább idéznünk, mért a mit Szalárdi és Bethlen írtak, azt mind megtaláljuk Krausnál. Ez egyszersmind ebben a kérdésben hitelességére is igen kedvező világot vet.

Kraus tisztán megírja, hogy Baresayt a Mezőségeken ölték meg. Vessünk tehát egy pillantást a Mezőség térképére. Északon a Mezőséget a N.-Szamos határolja egészen a Besztercze torkolatáig. Itt ezzel a folyóval dél-keletre fordul a határ, s aztán egy darabig körülbelül a Dipse pataka (nemely térképen ezt is Sajónak írják, de a tulajdonképeni Sajó ettől még észak-keletre van) völgyét követi Teke irányában, — Majd azután is nagyjában egyenes dél-keleti vonalban egészen Szász-Régenig, illetve helyesebben a Lúcz-vizéig halad (Berecztelkéig). Tekétől Szász-Régenig az a kis völgyecske tekinthető határnak, a melyben a besztercze-régeni főút húzódik. Tekénél ugyanis egy magasabb dombor két ágra oszlik. Addig délyugati irányt követ, — két ágra oszlá-

¹ Szalárdi krónikája, VII. könyv. 2. rész. 609 - 610. oldal.

² Fontes rerum Austriacarum stb. Siebenbürgische chronik des Schässburger stadtschreibers Georg Kraus 1608—1665. Wien, 1864. II. rész 151--152. old.

sától fogva pedig mind a két ág dél-keletre fordul s az egyik a Lúcz völgyénél, szinte Régennél végződik. *Ez a dombor a Marosnak és Nagy-Szamosnak, illetve azok mellékvizzeinek természetes vízválasztója. Ez, — vagy tulajdonképen inkább a két végső-ág említett jelentékenyebb völgyeस्कéje — határa a Mezőségnek is.* A kettős dombor már erdős, s minél inkább észak-keletre haladunk, annál több azontúl az erdő. A Lúcz völgye már nem tartozik a Mezőséghez, a mi történeti forrásainkban emlegetett két Répa nevű falunak pedig ahhoz teljességgel semmi köze.

De Kraus megnevez egy olyan falut is a melyik a Mezőséghez tartozik. Lássuk ezt. „*Kozmann*“ nem más, mint Kozmatelke, melynek az oláh neve: Kozma.

Ebben a faluban egy emlékfá van, a melyhez a falunak, sőt a közeli vidéknek is az a hagyománya fűződik, hogy az a „*Borcsai*“ király vagy fejedelem (krai Borcsai) megöletésének emlékére áll ott. És ennek a hagyománynak a régiségét mutatja az, hogy ezelőtt mintegy hetven évvel, tehát 1830 körül, midőn a nemrég igen öregem meghalt Keczán nevű görög kath. pap egész ifjan a faluba került: már egy korhadásnak indult fejfát talált ott, a melyet aztán kegyeletesen megújított. Ezt az újított emléket látta Kozmatelkén Kőváry László mindjárt a szabadsághare után¹ s ki is tartott addig, a míg 1886-ban egy kozmatelki oláh újat tett helyette. Ez van ott maig. Azon a vidéken a fejfákat cser- és gyertyánfából készítik, s így 30—40 évig jól eltartanak. Az az emlékfá is tehát, a melyet az öreg pap ifjúságában korhadó állapotban talált, lehetett ennyi idős. Ennél fogva Barcsaynak már egy századdal ezelőtt meg volt Kozmatelkén az egyszerű emlékjele, a mi ok és alap nélkül nem került oda.

A gyilkosságról bőven értesült Kraus — a mint láttuk megírja, hogy a megöletés Görgényből Kővár felé menve a Mezőségen történt. De hozzáteszi, hogy „*Kozma és Répa között*“. Már most a két egymás mellett fekvő Répa közül egyik sem esik a görgény-kővári útvonalba. Mind a kettő eldugott, félreeső havasalji falu. A Mezőségtől is jó félre fekszenek. A Kraus megjelöléséből világosan látszik, hogy ő a két falu — Kozmatelke és Répa — viszonylagos fekvését nem ismerte. Ez nem csoda, mert sem ő, sem említett magyar író-kortársai nem azon a vidéken éltek. Kraus azonban hallotta, hogy a gyilkosság a Mezőségen történt, s hallotta Kozmatelke nevét is, mert fölveszi a szövegébe. Lehet, hogy Répát is hallotta, vagy épen olvasta a Bethlen János már akkor ismeretes könyvében, s tán épen a nagy tekintélyű államférfiú után indult, mikor a megölt fejedelem eltemetését is Répára tette.

Bármiként legyen, annyi bizonyos, hogy Kraus idézett helymeghatározása tarthatatlan. Hiszen két olyan falú közzé teszi a feje-

¹ Kőváry: Erdély régiségei. 1852. 276.

delem megöletését, a melyek között még 8—10 más község van. Azt is mondja, hogy a színhely Rápához volt közelebb. De Rápá nincs a Mezőségen, pedig Kraus világosan írja előbb, hogy a véres tettet a Mezőségre érkezve hajtották végre. Ha már most a két megnevezett falú közül egyik a Mezőségen van, s még a görgény-kővári útba is esik: akkor világosan következtethetünk, hogy a megöletésnek ennél kellett történnie. S ez Kozmatelke. E mellett bizonyít az, hogy ott hosszú idő óta, — sőt lehet hogy mindjárt az esemény idejétől fogva — Barcsaynak emléke van. Közvetve e mellett bizonyít az is, hogy Kraus a helyszínt nem ismerve a két falu nevét egyszerűen cserélhette, vagy éppen a Bethlen tekintélyének hatása alatt írta Kozmatelke helyett a másik falut. De közvetlenül bizonyít Kozmatelke mellett az, hogy vannak régi, — s köztük a helyszínhez aránylag közel élt — írónk, a kik már ezelőtt egy, s másfél századdal Kozmatelke mellett döntöttek. Így Huszti András 1791-ben megjelent művében¹ a megöletést Kozma (telke) s a vele szomszédos Szokoly határára teszi. Egy marosvásárhelyi eddig kiadatlan kis krónikában pedig Enyedi Lakatos György Huszti előtt félszázaddal, 1742-ben már határozottan és kizárólag Kozmatelkét jelöli meg a fejedelem megöletése helyéül.

Összegezve a történetet és hagyományt, kimondhatjuk, hogy a hely megcserélése régi írónknál csak a vidék nem ismeréséből származott, s a fennebbiek alapján *Kozmatelkét fogadhatjuk el Barcsay meggyilkoltatása helyéül. Nyugró helye is ott van abban az általakított csúcsíves régi görög-kath. templomban a melynek közelében a falu derekán a Barcsay facmléke áll.* A templom könnyen eszközölhető felkutatása közvetlenül is meggyőzhetne róla².

Kelemen Lajos.

Az „Ismeretlen latin-magyar szótár“-ról.

E folyóirat első füzetében mutattam be egy ismeretlennek tartott latin magyar szótárt. Később lapozgatván a századok 1872-ik évi folyamát, ennek 690. lapján láttam, hogy Szabó Károly ugyanezt, mint gen nevezetes és érdekes ritkaságát mutatta be a késmárki könyvárbból. De ez a példány is csonka elől. Hiányzik belőle a czimlap és az egész első (A) iv, tehát Szabó Károly sem határozhatta meg szerzőjét és kiadása évét. A nyomtatás jellegéből ítélve, e könyvet a gyulafehérvári nyomda termékének tartotta a XVII. század közepéről. A könyv záradéka e példányban is megvan s ezekből következteti, hogy a szótár kiadója valamelyik magyarul nem értő gyulafehérvári idegen

¹ Ó- és Új Dácia. Bécs. — 275. old.

² Az „Erdély“ 1899-i évfolyamában erről a tárgyról irván, ott fel van sorolva e kérdés irodalmo is. Még akkor a Kraus krónikáját nem ismertem, s így nézeteim módosulását a jelen cikk fejtegetéseivel indokolhatom.

tanár (Bisterfeld vagy Piscator?) volt. Ezt azonban nem lehet határozottan állítani, mert a gyulafehérvári nyomdában megjelent könyvek betűi nem hasonlítanak a szótár betűihez. Továbbá Bisterfeld 1646-ban ugyanitt adta ki Wendelinus Medulla praeae puraeque latinitatis ez. szótárát, tehát nem valószínű, hogy élete hátralevő 8—9 évét egy új szótár kiadására szánta volna. Piscator pedig már 1648-ban eltávozott Gyulafehérvárról.

Szabó Károly szerint a késmárki példány homlokirata ez: „Sylva linguae Latinae“; de e szavakból nem tűnik ki, hogy a homlokirat nyomtatás-e vagy csak kézirat. A kolozsvári collegium példányán sehol sincs ily homlokirat se nyomtatásban, se kéziratilag.

Valószínűleg tévedésből hagyta ki Szabó Károly a szótárt a régi magyar nyomtatványok közül; ezért akár Gyulafehérvárt, akár külföldön jelent meg, a régi magyar nyomtatványok közé iktatandó. Szerzőjét, kiadása helyét, csak a czimlap előkerülése után lehet biztosan megállapítani.

Bisterfeld (Johannes Henricus) *Elementa logica* stb. című, Gyulafehérvárt, 1641-ben II-ik kiadásban megjelent könyvét leírta Szabó Károly a R. M. K. II. 572. sz. alatt. A Kolozsvári ev. ref. collegium példányában, a 60 lapon kívül, van még egy 4-rétű behajtott nyomtatott levél ily czimmel: Tab. II. De Argumentis. — A könyv czimének leírása tehát kiegészítendő ezzel.

Lehet, hogy a Szabó K. kezében volt példányból hiányzott ez de nem vette észre, habár a 60 lap közepén e cím olvasható: Tabula I. adumbrans Logicae methodam.

Dr. Török István.

Halász Ignác

sz. 1855., m. h. 1901. ápril. 9.

Alig mult el a feltámadás ünnepe, midőn egy megdöbentő halálhír gyászba borította a kolozsvári egyetemet, tudományos életünk köztársaságait s a társadalom széles körét.

Dr. Halász Ignác, a kolozsvári egyetemen a magyar nyelvtudomány és összehasonlító nyelvészet ny. r. tanára, a M. T. Akadémia és a helsinforsi finn-ugor társaság levelező, az Erdélyi Múzeum-Egylet bölc. és tt. szakosztálya, az Erd. Irod. Társaság tagja stb. stb. f. hó 9-én esti 9 órakor, élete 46-ik évében Budapesten, hova gyógyulást keresni ment, elhunyt.

A megboldogultban a magyar nyelvtudomány egyik legkitűnőbb művelőjét, egyetemünk lelkes buzgó tanárát, kartársai a szerető hű barátot, tanítványai a hivatásán teljes odaadással csügghő mestert — s szerető családja mindenét veszttette el. Egyesületünk is egyik buzgó tagját, folyóiratunk kitűnő munkatársát gyászolja a megboldogultban. Legutóbbi veszteségünket — Imre Sándort — még ő parentálta el jan. fűzetünkben s ime ily hamar azután őt magát kell elsiratnunk.

Nem feladatunk tudományos érdemeit e helyen behatóan méltatni, csak felemlítjük, hogy maradandó becsű munkákat hagyott hátra az irodalomtörténet s főképe a nyelvészet köréből s mint meseíró („Móka bácsi“) is nagy érdemeket szerzett. Háromszor járt és tartózkodott a svédországi lapok között; nyelvüket, népszokásaikat tanulmányozta s nagybecsű munkákban az összehasonlító nyelvtudomány közkinésévé tette.

Tudományos érdemeinél nem volt kevesebb az ő egyéni szeretereméltósága, szerénysége, kedélyessége, a miért őt mindenki szerette, becsülte, tisztelte. Ez az általános tisztelet és szeretet meghatóan nyilvánult Budapesten ápr. 12-én történt temetésén, melyen csak a kolozsvári egyetem részéről 11 volt collegája s őt tanítványa állotta körül ravatalát. Az egyetem részéről *Csengeri János* dr. bölcsészeti kari dékán a következő beszéddel búcsúztatta el:

„Drága halottunk! Édes jó barátunk!

Egy utolsó isten hozzád nélkül mi sem bocsáthatunk nagy útdra, mi, kik elmondhatjuk, hogy imádottd családod után legközelebb állottunk hozzád. Eljöttünk utánad onnan, bérczes kis hazánkból, hogy búcsút vegyünk tőled a kolozsvári Ferencz József tud. egyetem bölcsészeti kara nevében s búcsút vegyünk Tőled baráti szívünk fájdalmas óhajtása szerint. Továbbá a M. T. Akadémia is megbízott, hogy nevében az utolsó isten-hozzádot elmondjam. Oh, ha elmondhatnók neked, ha meghallanád, milyen megrendülést, mély részvétet, igaz bánatot keltett gyászos elhunytod váratlan híre szűkebb hazánk metropolisában mindenütt, de kivált az Alma Mater falai között, hön szerető tanártársaid s téged rajongással környező tanítványaid soraiban.

Egy szó nyilallott szívünkön keresztül, egy röpke szóban annyi fájdalom. Lehetséges-e, hogy azt a mindenkitől szeretett, derék jó embert, a ki még csak imént jószágos mosolyával, igaz lelkét tükröztető derült arczával, férfi korának legszebb virágában járt közöttünk, ilyen hirtelen, ilyen váratlanul, ilyen kíméletlenül elragadja tőlünk a kegyetlen végzet?! Hát mit ér akkor a jószág, mit a szeplőtlen becsület, mit a legnemesebb törekvés. E feljajduló kétség marcangolja buba merült szívünket, melyen kora veszted olyan fájdalmas, olyan égető sebet ütött. S ha lelkünk előtt, képzeletünkben visszaidézzük képededet, alakodat, egész valódat: valóban azt se tudjuk, kit sirassunk Benned

jobban: egyetemünk egyik díszét, büszkeségét, kibem a komoly tudósnál, csak az őszinte szerénység volt nagyobb, vagy a párját ritkító derék embert, kinek nem volt, nem lehetett ellensége; a tudomány lelkes közlőjét, terjesztőjét, ki igazi magyar lelkének gazdag kincseit pár kézzel osztá szét a tudomány-szomjas ifjúság között, vagy a gazdag kedélyű mesemondót, az apró nép Móka bácsiját, a ki megszűnt tudós lenni, hogy a gyermekek között gyermeki örömmel, naiv lélekkel mesélgesse aranyos mókáit? a kedélyes, vidám, önzetlen jó barátot, kinek ajka nem mondott egyebet, mit szíve érzett, vagy a példászerű családapát, övéinek örömet, boldogságát, mindenét?

Oh, hogyne volna nehéz kimondani az utolsó búcsúszót neked, hogyne volna nehéz elhinnünk, hogy te, az áldott jó ember, körünkből örökre eltávoztál.

Megtörtént; mienk csak a mérhetetlen gyász, tied a szeretet minden dicsérete. S ez adjon vigaszt gyászunkban. A ki annyi szeretetet ébresztett maga iránt, a ki oly ritka nemes tulajdonokkal küzdötte föl magát a legnemesebb hivatás kiváló polczára, a ki oly lelkesen s oly eredménnyel tanította a kicsinyeknek és nagyoknak édes hazai nyelvünk tudományát, az nem élt hiába, az el nem enyésző nyomot hagyott maga után.

Halász Ignác! te már a halhatatlanságé vagy s onnan is mosolyogva, biztatva intesz felénk s azt bizonyítod nekünk, hogy élni mégis érdemes, küzdeni mégse hiábavaló, mert a hozzád hasonló munkások rakják le hazánk jövő nagyságának alapjait. Könyben uszó szemekkel, de lélekben enyhülve nyújtjuk végbúcsura kezünket, nem örökre, csak a találkozásig s a viszontlátásra. Isten veled, Isten veled, Isten veled!

A tanítványok nevében *Bodor* Aladár kolozsvári tanárjelölt búcsuzott el szeretett tanárjoktól.

Nyugodjék békével s legyen áldott emlékezte!

Erdélyi Múzeum-Egylet.

Az E. M. E. ig. választmánya márcz. 13-án tartott ülésén a titkár jelentést tett arról, hogy az egylet egy küldöttsége gr. *Esterházy* Kálmán elnök vezetése alatt tisztelgett a vallás- és közoktatási m. kir. miniszternél s átnyújtotta az államsegély érdekében szerkesztett emlékiratot. A miniszter jóindulattal fogadta a küldöttséget s megígérte, hogy módot fog keresni a méltányos kérés teljesítésére.

A Múzeum régiségtárának *Sonnenfeld* Zsigmondné urnő Párisból *Hege-düs* Sándor kereskedelmi miniszter által becses régiségeket adományozott, mikéért az ig. választmány hálás köszönetet mondott.

Végül a költségvetést előkészítő bizottság előterjesztését a f. é. költségvetésre vonatkozólag tárgyalta és állapította meg a választmány.

Az *ápril 3-án* tartott ig. vál. ülés kitűzte a közgyűlés idejét ápril. 20-ára; megállapította annak tárgysorozatát; meghallgatta a titkári jelentést a választmány m. é. működéséről; kiküldte a tárak megvizsgálására a bizottságokat s előkészítette egyebekben is a közgyűlést.

